

06 430/
179

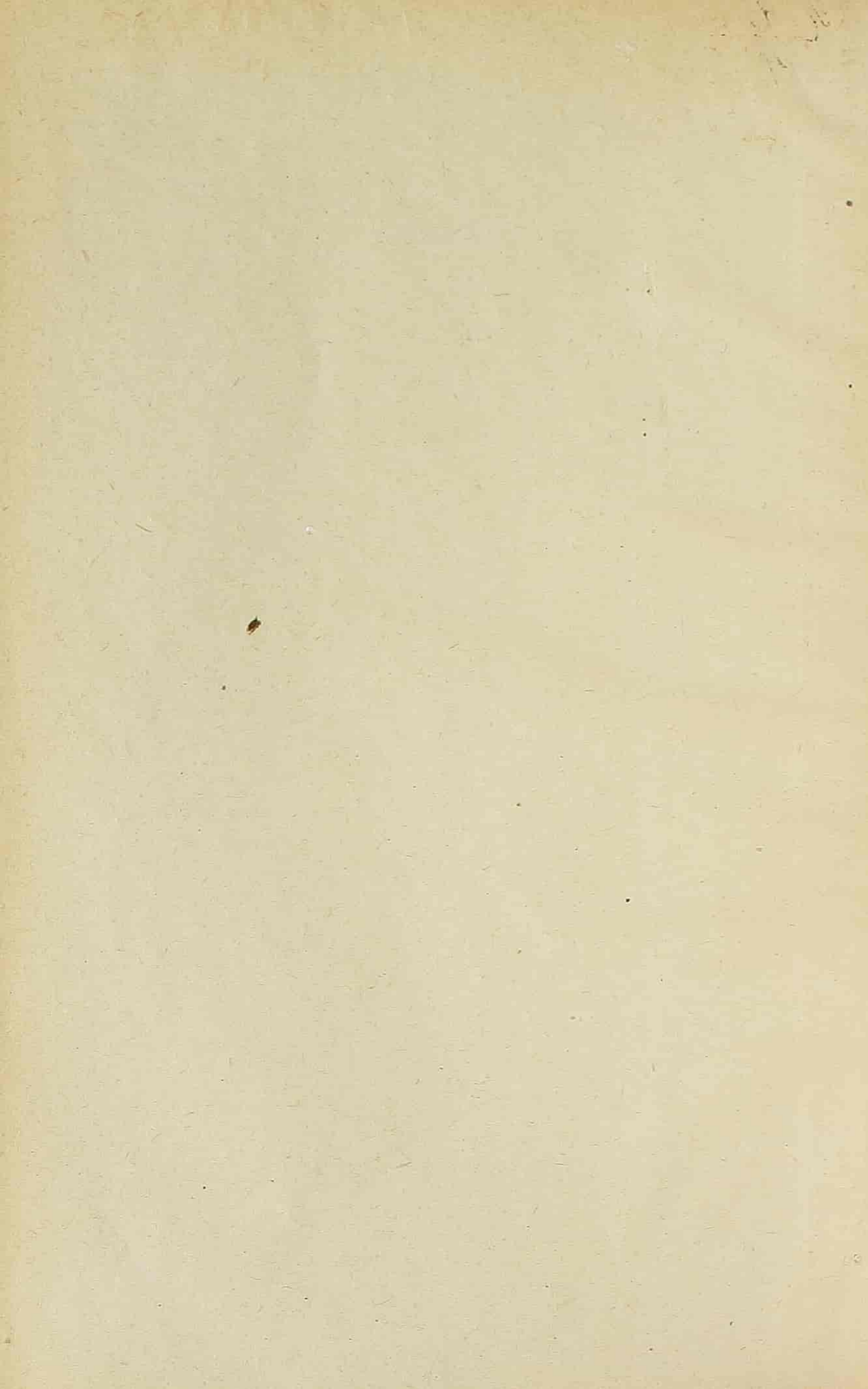
179 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 179

ИВО АНДРИЋ

ПРИПОВЕТКЕ

ID = 1751558

ПБб 430/
179

И. Е. 45437.19

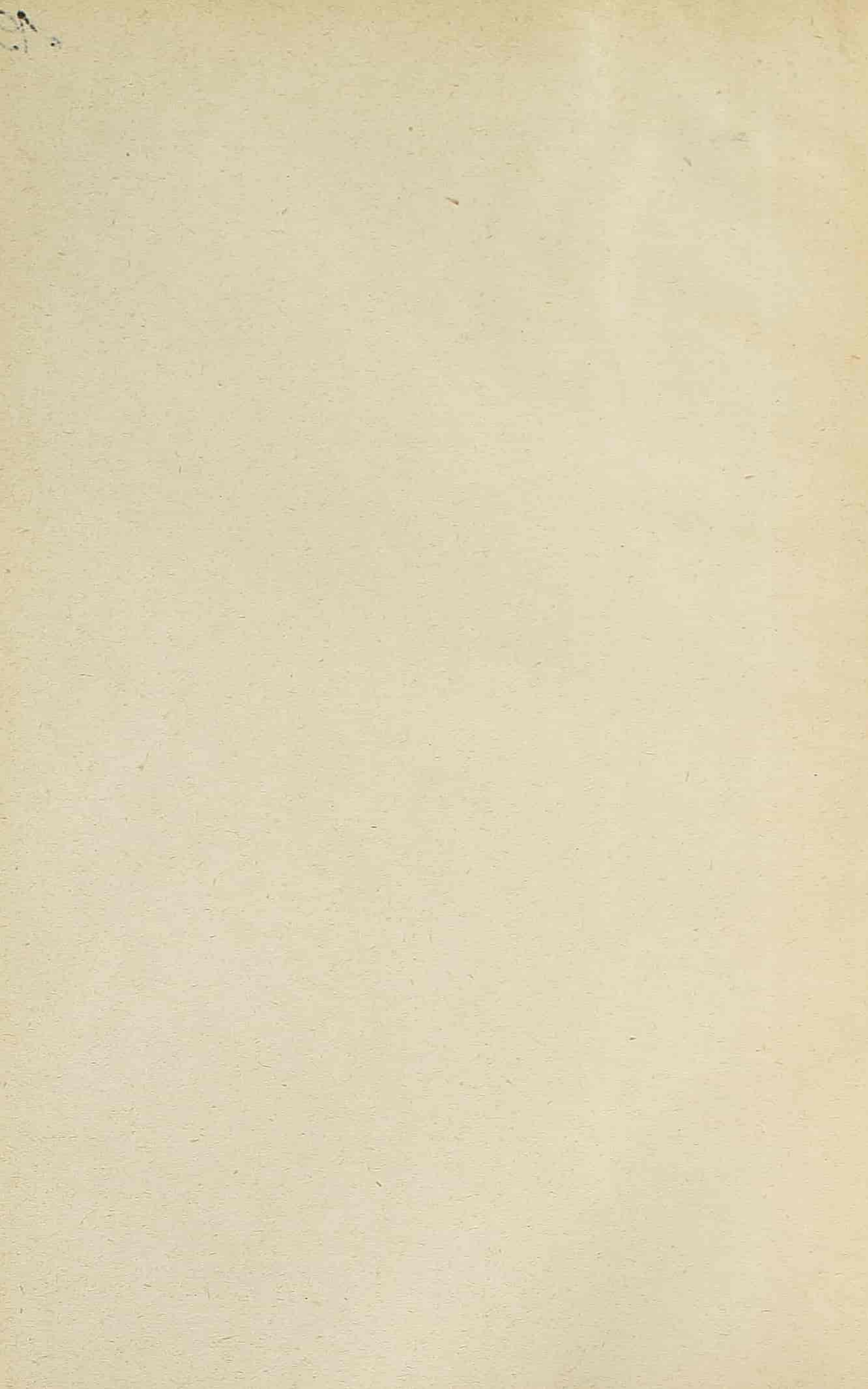
ЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXVII БР. 179.

ИВО АНДРИЋ

ПРИПОВЕТКЕ

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА „МАКАРИЈЕ“ А. Д. БЕОГРАД—ЗЕМУН
1924.

Ове приповетке о Турцима и о нашима јесу само део (отприлике средњи) једног рада, започетог приповетком *Пуџи Алије Верзелеза* и до донас незавршеног. — Један, мањи, део излази по први пут у овој књизи, док је други, већи, део штампан у *С. К. Гласнику*, Југословенској *Њиви* и сарајевској *Просвети*.

У МУСАФИРХАНИ.

Откако је, лане у прољеће, нови гвардијан президао мусафирхану¹ и одијелио је још боље од манастира, бијаше је потпуно препустио фра Марку, да је реди и управља.

Фра Марко Крнета је био сестрић покојног бискупа фра Маријана Богдановића. Како је био једино мушко у фамилији, бискуп га узе још као дјечака у манастир, да учи и послужује. Али и поред бискупове заштите и пажње, младић није напредовао никако. Био је својеглав и туп, муцао је у говору и прскао пљувачком, нит је имао гласа ни слуха, тукао је млађе и није слушао старије. Нико га није могао одвикнути од чобанских псовки. Само су му непрестано тјешњале памуклије и краћао хабит.

— Нит утјера рачваст колац у земљу, ни свог фра Марка у свети ред, поручивао је бискуп сестри која и умрије жалећи што јој и син неће постати бискуп.

Огорчен бискуп одлучи да покуша још једно: да га пошаље у Рим, не би ли се у туђини дозвоао и поправио.

Бочећи се са својим неуким и упорним фра-трима, тешким и несигурним босанским путевима и самовољним, увијек гладним, турским властима, он се као сна сјећао својих младићских година

¹ За турских времена, манастири су морали да уконачују Турке који би се увраћали. Догађало се да би се по неки насилни Турци задржавали дуго у манастиру пили и теревенчили. Да би очували прописан ред и тишину манастирску, фратри су обично поред манастира зидали једну повећу, а одељену собу за те госте. Она се звала *мусафирхана*.

проведених у Риму. У онај исти црвенкасти франчевачки манастир на Виа Мерулана у ком је, млад и пун знања и великих планова, провео три године, слао је сада свог сестрића. Чинило му се као да наставља свој живот.

Али и ту се разочара. Залуду га је препоручивао знанцима.

„Низашто не показује склоности. Само што непрестано расте у шир и у вис. И по свом држању личи на свашта више него на монаха; ако тако смијем да кажем, пречасни оче“, писали су бискупу из Рима.

„Чист је и скроман, и побожан на свој начин; не показује, истина, ни најмање жеље за свјетским сластима и таштинама, али, на жалост, лишен је потпуно смисла за науку и контемплацију, као и свете покорности према старијима и сношљивости с друговима“, писао је управник завода.

А од фра Марка самог стизала су писма пуна чворастих слова и грешака. у којима је очајно молио стрица да га врати у Крешево.

„Избављајте ме; ја с овим свијетом не могу!“ Да му је само да види Крешево, па ма — као онај хајдук Иван Роша, који се, не смијући никад у родни град, пењао од жеље на планину —, да га само с далека погледа.

Тако је непрестано писао.

Бискуп је чекао да прође година, па или да се младић привикне и поправи, или да га врати у Крешево. Али те исте зиме озебе бискуп и умрије ненадано. Фра Марка опозваше одмах из Рима. На његово мјесто послаше фра Мију Субашића, амбициозна и слабуњава младића.

Сад је већ друга година како је викар овога манастира. Брине се за живеж и вино, надгледа и исплаћује раднике, прима и гости Турке у мусафирхани.

По ваздан са сељацима и у тешку послу, он изгуби и оно мало стеге и заборави све што е научио. Руке му огрубиле и глас охрапавио. И о-

нако висок и плећат, окрупња и отежа још више. Порастоше му четињасти брци, преплану у лицу. Још му се чешће уплиће псовка у говор.

Неуспио у наукама, без ујакове заштите, пргав и својеглав: није му био лак живот у манастиру. Најгоре му је што никад не зна кад се фратри с њим ругају а кад озбиљно говоре, па покаткад плане узалуд и изгледа још смјешнији, а покаткад омекша па се пусти у разговоре, а не види да му се у дну трпезарије на глас смију.

Све се више одвајао од осталих фратара. Ријешеше га од дужности заједничког обједа и молитве у хору. Дане проводи на њивама или у мусафирхани. Цјенка се и препире са сељацима; и сам узме мотику па копа пред свима, док се вас не узноји, па се у прохладно предвече пуши као бријег посље кише. Или претаче вино у мемљиву подруму, ваља бурад и окађује сумпором. Пресипа по ваздан жито у хамбару, па онда по два дана не може да испере прашину из грла и ушију.

Али поред свега тога има своје часове „милне“ за које нико не зна и не слуги. И он сам не зна како му то долази ни када.

Тако, посље неког тешког посла, сједне на кладу, таре зној и одухива, а одједном осјећа како му крв шуми у плећима, у шији, па у глави, све јаче и јаче, док му се глава не занесе и испуни га свега тај шум и некуд понесе. Сједи поднимљен и растворених очију, али му се чини да некуд стреловито лети. И тада и он који не зна ни да лијепо пише ни паметно говори, може, некако, да разумије све, и са самим Богом да говори јасно и слободно.

И иначе код сваког посла он се, док ради, полугласно моли Богу. Покаткад се и с Богом обрачунава на свој начин.

Пресађује тако, посље кишна дана, купус. Сагиба се, буши јамице у мекој лијехи и прстима притиште земљу око пресада. Код сваког струка он шапуће молитву и непрестано понавља:

— Хај' са срећом, у име божје, хај' са срећом!
 Зној му капље с лица. Кад сврши једну ли-
 јеху, он се исправи стењући (крста му пуцају),
 отаре надланицом каљаве руке зној и одишући
 момла:

— Е, ево сам га посадио, па сад пошаљи гу-
 сјенице да поједу, к'о и лане!

Понеки пут га испуни та милина без икаква
 видљива повода. Такне чвор на дрвету или шав
 на одијелу, а кроз прсте му заструји и испуни га
 свега тај исти занос, па тако остане укочен, ра-
 створених уста и изгубљена погледа. Тако прође
 доста времена, а кад се прене, не сјећа се да је
 ишта одређено видио или чуо.

Ова три посљедња дана нико од Турака није
 свраћао у мусафирхану. Фра Марко је сваки дан
 вјетрио и кадио, да истјера задах лоја, лука, ра-
 кије и зноја што је заостао од посљедњих госта.
 Али трећег дана, у суботу пред вече, за вријеме
 вечерње, избише опет неки Турци.

Фра Марко је управо био крај оцака и сипао
 жераву у кадионицу коју је дјечак држао. Видећи
 Турке гдје иду уз бријег, он просу половину мимо
 кадионице, опржи дијете које побјеже, заусте да
 нешто опсује, али се суздржа и натуче само ка-
 пицу над очи.

Турци су се пењали полако. Фра Марко од-
 вади половину шећера и каве, па оде да сакрије.
 Врати се задуван у мусафирхану, испријечи се на
 врата и погледа низ брдо. Била су у свему тро-
 јица, двојица су водили трећег, придржавајући га
 под пазуха. Једног познаде: био је Кезмо, јањи-
 чар. Друга двојица мора да су странци. Онај бо-
 лесни је још младић.

Чим уђоше, затражише ћебе и јастук и поло-
 жише болесног друга. Траже лимунова. Фра Марко
 се вајка: тражиће, али се боји да неће бити.

— Деде, погледај боље, немој да ја почнем
 тражити, довикује му Кезмо.

Тај Кезмо је већ неколико пута натјерао манастир у страх и на глобу.

Фратар се враћа с лимуновима. Болеснику дају лимунаду.

— Е, сад скини таву, да објесим пушку, шали се Кезмо.

Фра Марко скида таву и почиње да спрема кајгану. Турци сјели, па пуше. Онај болесни се одморио и напио лимунаде, па му лакше, исправио се на јастуцима, па и он разговара, иако подрхтава, а очи му сјају од грознице. Фратар их служи ракијом па кајганом, приставља каву. Они мљаскају једући и залажу болесника који се нећка. Протежу се, подригују.

— Ама, да ти није била крметина у овој тави? пита га Кезмо и приноси празну таву носу.

Фра Марко нагнут над жеравицу и забављен око каве, мрмља у себи: Е сад ти на ум паде, пошто се најео!

— Шта велиш?

— Није, ага, није; нема у нас крметине.

Служи их кавом. Кезмо га гледа великим, зеленим очима.

— Чуо сам да вас је кадија оглобио са дваес' гроша што је нашô кокошију главу у пилаву. Валахи, ако сте оном пексину дали дваес', имате рачуна мени да дате четерес'.

— О парама ја не знам ништа.

— Хехе, сви ви тако: не знам, немам, а пуни сте пара к'о шип, само вас треба притиснути.

Али све се окрену опет у шалу.

Заноћало. Турци приметили разговоре о рату, о јањичарским платама, а све пијуцкају. Онај болесни час задријема, час се прене, па и он слуша. Фра Марко сјео у кут, одупро лакте у кољена а главу о дланове; па ћути и слуша. Из разговора разабире полако: болесни Турчин је Осмо Мамелеџија из Сарајева, а онај други Мехмед Плевљак. Обојица су јањичари као и Кезмо. У Сарајеву су

у табору. Сад се скитају, чекајући да им стигне плата, па да пођу на Видин.

Кезмо се распричао: колики је мост код Муштафа Паше, па колики је караван-серај у Једренима, па какве су јавне куће у Цариграду, и Гркиње и Јерменке у њима.

— Е, бели, какве су, и фра Марко би се преварио. А фра Марко?

— Ц, ја те ствари не знам.

— Хајде, болан!

— Није то за нас. И, ми бисмо све такве куће у лагум дигли, да можемо.

Турци се смију. Болесник лагано јечи у сну. И њима се дријема од пута и ракије. Фра Марко се диже и погаси водом преостали жар у оцаку.

Сутрадан болеснику горе. Турци, пошто поједоше опет туце јаја, вијећају шта да се ради. Гвардијан би хтио да их се ријеша. Увјерава их, преко фра Марка, како је незгодно по болесника да лежи у мусафирхани. Они траже коња. Знајући да коња не би вратили, он се изговара да коња нема, али нуди сваком по пет гроша. Закључише да им се дају паре и да фратри припазе болесника само до сутра. Они ће се вратити с коњем по њега. Тако одоше.

Фра Марко се љутио што су му оставили Турчина на бризи.

— Овди је дошô да се излежава! Није ми доста здравих балија!

Гвардијан га је умиривао и корио.

Први дан и не погледа Турчина. Метнуо би крај њега кајмак и хљеб, па изишао.

Прођоше три дана, а Турци се не вратише по болесника, који је по ваздан јечао и све чешће искао воде. Фра Марко навикну да му додаје воду, да га нуди млијеком и слатком. По неколико пута на дан остави посао, па трчи у мусафирхану, да види болесника. Свађа се с куваром, јер избира боље комаде и носи болеснику. Фра-

три примјетише његову бригу око Турчина и почеше да га дирају.

— Како ти је болесник, фра Марко?

Он би се отресао, у пролазу:

— Ено га цркава. Хајде па га види, ако ти је стало.

У ствари, што је Турчин бивао слабији, фра Марко се све више бринуо око њега, иако је настојао да то сакрије од других и није хтио ни сам себи да призна.

Турчин је понајвише ћутао. Једно вече, фра Марко бијаше наложио ватру да пече хостије. Чекајући да му се калуп загрије у жеравици, он је сједио крај оцака, трепћући од јаре.

— Фра Марко, јави се Мамелеџија с постеље из мрачна кута.

— А?

— Нема Кезме?

— Нема.

Обојица ћуте.

— Вала, да ме хоће само у Сарајево пренијети, па онда...

Догореле доње главње попустише, ватра се сложи и запрашта, посуше искре око фра Марка. Пламен се слеже, соба се испуни тамноцрвеним сјајем.

— Немој ти да мислиш на Сарајево и на бес-
послице...

И одједном (и сам се изненади) настави мирно и без свог обичног замуцкивања:

— Него, што се ти, болан Осмо, не би покрстио? Па ако си за умирања, да умреш као крштено чељаде, а ако останеш жив, да живиш кô човјек, а не као неразумна живина.

Турчин не одговори ништа. Лежао је нијем, непомичан, склопљених очију.

Отад га је наговарао сваки дан и не помишљајући на опасност: ако се Турци врате и ако им Мамелеџија каже да је хтио да га покрсти.

Своје настојање је крио и од фратора, да му се не би наругали. Али душу Осме Мамелеџије је хтио да спасе свакако.

На сва наговарања Турчин је ћутао, нит му се на лицу могло да види шта мисли. Покаткад се фра Марку причињало као да га је смекшао, а покаткад опет као да је Турчин окорео и непоправљив.

Једнога јутра уђе у мусафирхану једна од жетелица, да узме ватре. Како је чучнула крај оцака, да награби жари, збораше јој се димије и сложише око ње валовит круг. Мамелеџија, који је био у грозници и све до малопре безизразна лица слушао фра Маркове ријечи о сласти покајања и љепоти хришћанске смрти, наједном стаде да се диже са јастука, испружи руку испод ћебета и дрхћући настојаше да се дотакне жениних димија. У то уђе фра Марко, који је био на час изишао. Угледа Мамелеџију измијењена: зажагрене очи, рука дрхти, спало с њега ћебе, а он се пружа по голу поду.

Хтједе да викне, али га најприје издаде глас, па само загргута и запишта. Прихвати сломљену држалицу из кута.

— Излази, ђавоља ћери!

Жена скочи, хтједе да понесе ватру, али јој он не даде, него је изгура напоље. Узалуд се она, не знајући зашто је гони, окретала и бранила како су је послали по ватру: он је измахивао за њом држалицом.

— Сиктер, пасја ћери; ово ћу оломити о тебе, само још једном дођи да ми истресаш димије по соби.

Није хтио да погледа Мамелеџију, који је опет мирно лежао. Тек кад би подне, угрија млијеко и метну крај њега, па одмах мрмљајући изиђе из собе:

— Пху, ђенабете, никад нећеш видјети божијег лица.

Али се већ сутра опет удобровољи. Његује Мамелеџију и сваки час му говори о вјери и кр-

штењу. И ноћу сања да се бије с ђаволима који се искупили око Мамелеџије. Разгони их снагом заломљеном држалицом од секире, али као човјек који се у сну бије, не може никако да размане пуном снагом. А њих је све више, рутави, а само испод зглобова им се види сива жилава кожа. — Буди се. Стоји насред собе. Пали свијетло. Боли га рука. Превалио с полице ритуал и анђела од порцулана и одбио му врх од десног крила. Крсти се и опет лијеже.

Мамелеџија све слабији. Не једе. По ваздан јечи склопљених очију. Кезмо се не враћа. Гвардијан се забринуо да му Турчин не умре у манастиру.

Једно вече Мамелеџији боље. Разведрио се и живнô, па све отпочиње разговор са фра Марком, који суче фитиље за свијеће. Слушајући га како грозничаво увјерава да му је лакше, фра Марко помисли да би то могло бити пред смрт, приђе постељи и поче живо да га наговара.

Све се више загријавао. И сам се чудило откуд му та лакоћа. Говорио је час по сјећању на проповједнике и књиге, час би се и опет заборавио и обраћао га на свој начин.

— Зар ћеш, болан, и на онај свијет с оним шкембавим Кезмом? Зар не видиш да се вас надуо од пића и поганлука? Још жив личи на ђавола. Под њим је пакленски капак, куд год иде, па само једног дана кад се отвори, а он усред казана! А ти с њим!

Ту се наљути, заусти неку крупну ријеч, па се брзо поправља и моли га да се сјети „лијепог Исуса и његове Мајке“, и приказује му, све тражећи ријечи, како хришћанин умире и како крштену душу дочекују на оном свијету трубама, сјајем и слављем према коме је свака земаљска сласт ништа.

Турчин се ућутао, покаткад трепне склопљеним вјеђама; Фра Марко се сасвим наднио над њега, посматра га пажљиво, али не може да разабере

шта мисли. Лице увијек исто, танко, овално, с напућеним уснама као у пркосна дјечака.

— Само реци: Спаситељ, у помоћи нам био! Реци, Осмо! шапће му фра Марко колико може тише и умиљатије. Турчин ћути. Само тешко дише, поиграва му јабучица.

Мислећи да можда не може да говори, он узе мало распело с крунице која му је висила о боку и принесе му устима.

— Пољуби, Осмо, ово је Спаситељ твој и мој; пољуби да ти прости гријехе и да те прими.

Турчиново лице се једва приметно покрену, капци му затрепташе, а уснама је мицао као да би хтио нешто да изговори, онда напући усне јаче и са великим напором — пљуну. Пљувачка му се цједила низ браду.

Фратар стреловито измаче крст, скочи и истрча мумлајући напоље.

Широк и једноличан шум љетне ноћи. Само под крај љета је небо тако ниско и звијезде тако крупне.

Ухвати се рукама за ограду. Стоји шкрипа пармака. Крв му навалила у главу, од љутине, па неће да се разиђе, него све поново удара. Гледао је преко мрачних стабала, далеко, до у дно неба гдје су почињале звијезде, и говорио као обично, сам себи:

— Нит има горег фратра од мене, нити поганијег Турчина од овог Осме. Ја га крстим а он — ух!

Тресе оградом од муке.

Али се полако смирује. Губи се у муклој ноћи, на поглед многих звијезда. Заборавља се. Талас свога уздрхтала тијела преноси на све око себе и чини му се да стреловито броди на неком мору у тами. Небо се над њим видно њише. Одасвуд шум. Грчевито се држи ограде.

Све је на тој великој божјој лађи која путује: варошица и њиве и манастир и мусафирхана.

— Знао сам ја да Ти никог не заборављаш, ни муцавог фра Марка ни оног грешног Осму Мамелеџију. Ако ко и пљује на твој крст, то је само као кад човјек ружно усније. Опет на Твојој лађи има мјеста за све. Па и онај луди Кезмо, да није отишао...

У заносу, не зна да ли то говори или само мисли. Али види: за све и сваког има мјеста на овој лађи Господњој, јер Он не мјери ни аршином ни ѓком. Сад разумије како то да је „страшан Господ“, како то да покреће свијетове, све разумије иако нема ријечи, само не разумије откуд да он, фра Марко Крнета, невјешт, и непослушан викар, ево, држи кормило те лађе Господње. — Па опет заборавља себе. Само зна да се све што постоји креће и путује, и да све иде ка спасењу.

Тако му сати пролазе.

Хлади ноћни ваздух. Крв се стишава. Прво осјети утрнуле дланове савијене око пармака. Полако поче да се одваја и да долази себи. Студено и боли, као кад су га, у новиџијату, неиспавана, прије зоре будили. Једва пусти ограду, прође руком преко хабита и врати се несигурним кораком у мусафирхану.

Тали и пламиња догорела свијећа. Турчин окренут лицем зиду и покривен до очију. Усекну свијећу. Одпрета ватру, загрија млијеко, па приђе болеснику. Зовну га двапут, а кад се не одазва, он пође да га открије, али Мамелеџија се укочио и охладнио.

Спусти крај мртвачке главе лонац са млијеком које се пушило и изиђе да зове гвардијана. Било је већ добро свануло.

Протрча, лупајући вратима, кроз рефекториум и двориште. Уђе у сакристију. Гвардијан је управо навлачио преко главе казулу. Кад чу како врата лупнуше, он застаде и онако раширених руку погледа га преко наочара.

— Шта је сад?

Набусито одмахујући десном руком, фра Марко је готово викао:

— Ено изданџ онај... Турчин у мусафирхани.

— Па шта се дереш, шут'! грди га шапато гвардијан и показује руком пут олтара.

Гвардијан се забрину. Чим сврши мису и попи кафу, сиђе у варош да јави власти Мамелеџину смрт и позове Турке да га носе и по закону саране. Знао је да ће га сумњичити и да без глобе неће проћи.

Фра Марко не хтједе да се враћа у мусафирхану, него посла ђака Мартина да буде крај мртваца, а он оде на њиву с радницима који су окопавали црвену репу.

Неиспаван и ојађен, газио је тешко и широко преко орања.

Момци и дјевојке почеше да копају. Фра Марко се ишао пред њима и поткидао доње лишће, да репа боље крупња. Сагибао се и кидао, раскорачен, а кад би накидао руковет лишћа, остављао би га на страну. Иза њега су остајале рпе лишћа у размаџима. А кад год би се исправио, погледао би низ њиве где се видио велик и таман манастир и уз њега, бјеља и мања, мусафирхана. У њој је мртвац чију душу није могао ни умио да спасе. Па се и опет брзо сагибао и кидао лишће, и сваки струк, пошто би га поткидао, пропуштао кроз дланове и стресао.

— Хај' расти, Боже помози!... Ждерао је кајмак и ракију, а крст и покајање није хтио да прими... Хај, расти! Боже помози!

У неко доба видје како долази гвардијан и с њим имам и још двојица Турака, црни као муве. Кад видје како износе мртваца, он се опет сагну и поче да кида лишће још брже:

— Хај' са срећом, Боже помози... понављао је механички, али му се мисао враћала опет на покојника: Спасен — неспасен, он га је његовао и заволио као брата!

Онако нагнуту, крв му је ударила у главу. Шиштећи и дахћући, молио је за душу Осме Мамелеџије, „па гдје била да била“!

Само би с времена на вријеме дизао главу и навикивао на момке који су дирали дјевојке!

— Копај, беспослењаче! Шта се задиркујеш? Види га!...

Па би и опет настављао да кида и моли.

У ЗИНДАНУ

Једног четвртка иза подне, дођоше сејмени по гвардијана, да иде с њима у Травник. Али гвардијан је био отишао у Сутјеску на скупштину дефинитора; фра Петар Јарановић, који је иначе најстарији, лежи болестан: не оста него да фра Марко иде у Травник. Он је управо био почео с радницима да побија неко коље у потоку. Нећкао се да иде, али су сејмени били нестрпљиви а фра Петар је, онако болестан, викао на њега, да се спрема и да иде, док сејмени нису учинили штете манастиру.

Фратри су наслућивали зашто их зову у Травник. Везир који је пред три мјесеца дошао опозван је а да му није именован замјеник. Умјесто везира је остао ћехаја му Фазло. И сад он хоће да искористи ово вријеме и да од свих манастира покупи џулус, порез који су иначе плаћали само везирима.

Фра Петар лежи на душеку, презнаја се и тешко дише а фра Марко сједи поред њега. Између њих чекмеце са новцем. Избројаше 2400 гроша свега. Сад вијећаху и препиру се: фра Петар му савјетује да понесе барем 1500 гроша а фра Марко неће више од 500

— Шта мислиш ти, болан? Није се с Фазлом шалити.

— Не дам балији...

— Ама, ко те пита даш ли ти; и главу ће ти узети.

— Нек узме; ја више од хиљаде не носим.

И опет се чу лупа и вика из дворишта. То сејмени бију наџаком у празну каџу и вичу да се иде.

Коначно фра Марко попусти и пристаде, да се новаџ преполови. Узе 1200 гроша, оде у своју собу, опаса се ћемером, пресвуче чакшире и пребаци хабит преко себе па се врати да се опрости са фра Петром.

Јечећи и закашљавајући се, свјетовао га је фра Петар, да одвоји одмах осам гроша за сејмене, сваком по два, да се путем влада мудро, да пред Фазлом буде понизан и тих, да му обећа џио џулус, али да га моли да их сачека само који дан још.

— Благослови! фра Марко се сагну и пољубише се у оба образа.

Испаде у двориште. Довикујући неке наредбе у кухињу огледа да му нису избили дугу на каџи па узјаха и пође са сејменима.

Путовали су добро. У суботу у јутро освануше у Травнику а у подне га изведоше пред ћехају.

Зна се да је фра Марко предао Фазли 1200 гроша и да је Фазло тражио још два пута толико, али шта му је фра Марко одговорио и зашто је ћехаја тако плануо, то фра Марко никад ником није хтио да каже а Фазлу нико није смио да пита. Тек, послије него су измјенили неколико ријечи ћехаја ћипи са шиљтета, дрекну што га грло носи и поче да бије фра Марка чибуком, рукама и ногама, наизмјенџе.

Фазло је био необично крупан и снажан и ако жут као дуња у подбулом лицу. Стресе се соба и шкрипнуше поднице под њима. Писар који је сједио подвијених ногу у дну собе, сагну се од страха пред ударџима и изгледао је мален као играчка између раскречених ногу Фазлиних и поред огромног фратра који је бјежао по соби витлајући хабитом око себе.

На Ћехајину вику упадоше момци из предсобља, било их је шесторица, и докопаше фра Марка. Фазло је грцао од љутине.

— У зиндан!

И док су момци одводили фра Марка, Фазло се, онако запјенушен, још једном залети и удари га ногом у крста, да се фратар, колико год је тежак, заљуља као пласт. Момци су поскакивали око њега.

— Воду под крмка! Воду! викао је Фазло за њима.

Четворица су придржавала фра Марка коме је врат набрекао и лице помодрело од силне крви која му је навирала у главу; пред очима му је светитрало у црвеним искрама.

Проведоше га кроз стражње двориште, малено и зелено од влаге. Уским ходником прођоше поред једне простране собе у којој се кроз растворена врата видио зачађен оцак и нераспремљена постељина и из које изађе тамничар Вејсил, звани Војвода, риђ и мршав Турчин, засуканих ногавица и огромним нанулама на босим ногама. Закренуше десно и уђоше у једно још уже и мрачније двориште које је било ситно покалдрмисано а калдрма је била коса и сведена са обје стране према средини у олук обрастао маховином.

У противном зиду су била двоја врата. Једна велика, покована гвожђем, и друга мања и дрвена, очито пробијена касније. Вејсил отвори мала врата и фра Марко се мораде добро и сагнути и укосити док уђе. Сејмени су му помагали песницама. Кад остаде сам, он поче да си смирује и прибира. Ћелија је била врло малена и заударала оштро влагом. Зид у прочељу према вратима је био васжут и влажан; при врху су биле двије рупе, као да су ћерпичи извађени. Под је био од исте онаке ситне калдрме као што је у дворишту. Зачуди се да нема ни лежишта, ни сламе, ни каква суда. Пређе неколико пута ћелију — била су четири његова корака дужине — и тек онда опази да зид

десно од врата не допире до таванице. Ово је, очито, некад била једна ћелија па је доцније преграђена у двије. Преграда је била од саме чатме (при дну је била опала иловача и видјело се пруће од ког је плетена) и није била дозидана до врха него је завршена на добар педаљ прије тавана.

(Готово код сваке турске грађевине има увијек, мање или више, таквих дозиђивања и преградака, грађених да се задовољи нека часовита, прва и најнужнија потреба, без обзира на логику материјала, љепоту или трајност грађевине.)

Тако је разгледао и премјерао ћелију док не поче да осјећа умор у ногама и бол од удараца у крстима и боковима. Оклијевао је један час, а онда се ипак спусти на калдрму, поред зида.

Још му је шумило у ушима и маглило се пред очима. али је опажао све око себе и јасно чуо како у сусједној ћелији неко дише. Осјећа под собом оштру калдрму и влагу, и крв како куца у убојима. Навуче капу на десну страну и прислони образ уза зид. Тај зид на који се може наслонити глава и на ком се хвата његов дах, дође му као нешто добро и благодатно. У тој мисли заспа.

Спавао је кратко, кад поче да га буди неки глас. Али му нешто тешко и ледено не да да се дигне ни да отвори очи. Тешко долази себи. Онај глас не престаје да дозива. Сад чује: то виче онај из друге ћелије.

— Вејсиле, Вејсиле! Е немој ме више великог ти Бога!

Чује нануле по калдрми и Вејсилов глас.

— Па није теби пуштено него оном до тебе.

— Ама како није, јадан, ево цурком иде. Е немој ме турске ти вјере!

Тада фра Марко с напором диже главу и видје да је мокар и да низа зид цурком тече вода, ражљева се по ћелији и споро отиче кроз рупе поред врата. Скочи и поче да се стреса и поскакује, али нигде није било сува мјеста. Покушава да стоји само на једној нози али се брзо замара и све јаче

почиње да дрхти. Чује се како Вејсил грди момке и шаље их да олуке боље намјесте, „да само фратру тече“, и како момци негдје у висини нешто куцају, стружу и премјештају.

Вода почиње јаче да цури низа зид. Гласови се опет стишавају. Смркава се. Фра Марко, избе-зумљен, раширених очију, стоји наслоњен уза суви зид и диже час једну час другу ногу из воде која бива све тамнија и у тишини све јаче ромони. Обузима га свега дрхат. Сваки час почиње неку молитву али се опет прекида и само се без пре-станка крсти. Тада се јави сусјед из ћелије.

— Који сте од фратара тамо?

— Фра Марко Крнета, викар из Крешева.

— Слушај фра Марко! Имаш ли ти коју пару при себи да покучиш овом Турчину? Јер богами ћеш ноћас погинути од студени, а ево од тебе и мени пролази вода кроз плетер.

Сад пита фра Марко њега, ко је он. Зенички прото Мелентијевић. И њега је Фазло затворио ради новца и под њега су први дан воду подлили, али је он имао у памуклији ушивена два дуката и дао их оба Вејсилу и тако се ослободио бар воде. Сад чека да му општинари пошаљу 1500 гроша, колико Фазло тражи.

Фра Марко нема више од шест гроша код себе. Договарају се дуго. Онда прото опет дозива Вејсила. Предлажу му: да заустави воду и у фра Марковој ћелији а у исто вријеме да пошаље момка у Долац до фра Мије Гргића, пароха, који ће дати два дуката за фра Марка. Вејсил се најпре вајка, како он не може слати никог, како ће га момци проказати, како је Фазло љут као рис. Погодише се, да фра Марко поред та два дуката да и оних шест гроша, за момке. Вејсил одмах изведе фра Марка у ону велику собу и даде му турски калем и неку жуту артију, да напише фра Мији писмо. Руке су му биле озебле и дрхтао је па је једва настављао сласво за словом док је писао:

„Ево ме Фазло метно у зиндан. И воду су подлили под мене.

Mitte statim per hunc Turcam duos aureos, ut adminus istam aquam perniciosissimam intromittere desinant. Orate pro me et benedicite.¹⁾

И избављајте ме код Фазле, јер погубих.

Фра Марко, викар.“

Један момак, циганин, отрча у Долац. Фра Марко се сишао уз оџак; из обуће и са хабита му се циједила вода.

Још се није било потпуно смрачило, кад се врати момак из Доца и донесе у једној крпи завезана два дуката, без икаква писма и поруке. Вејсил дарова момка, опроба дукате на нокту од палца и нареди да се вода заустави. Мало по том уведоше фра Марка поново у зиндан.

Још се чуло како капљу ријетке и неједнаке капи са зида, али на поду није више било воде. Фра Марко готово радосно прохода по ћелији у којој је био већ потпун мрак.

Чим замукну лупа Вејсиллових нанула, јави се прота.

— Даде ли, фра Марко?

— Дадох.

— Хајде де, ја да живи останемо.

Почеше разговор. Прото се жалио како га боли свака кост од калдрме и влаге, како је код куће оставио болесну кћер и сина који се требао ове недјеље, то као сутра, вјенчати, да би могао да се запопи.

И тако у причању, они видјеше да се познају још од лањске године. — Лане је сарајевски владика тужио фратре ради неког бира. Расправа је била пред овим истим Фазлом који је и тада замјењивао везира. Царске фермане су имале обје

¹⁾ Пошаљи одмах по овом Тарчину два дуката, да бар ов страховиту воду зауставе. Молите за мене, и благословите.

странке, Фазлу су потплатили једни и други, али су фратри довели много католичког свијета пред конак, па су људи молили а жене плакале, док се Фазли све не досади и он пресуди, с кадијом и имамом заједно, да владика нема ништа да тражи ни од фратара ни од католика уопште. Код те парнице су фратре заступали фојнички и крешевски гвардијан (с њим је био и фра Марко) а владика је дошао главом, праћен од једног младог попа из Сарајева и зеничког проте.

— Ама, ти си онај крупни фратар што бијаше с гвардијанима лане, кад се парничисмо пред Ће-хајом!

— Ја сам, каже фра Марко и сјећа се добро високог, мршаваог проте са сиједом брадом и зеленим очима.

Настаде ћутање у ком се чула кап негдје у мраку. Тада се јави прото мало промијењеним гласом

— Е баш ви нас предобисте лане.

— Шта ћеш, де? Нико не да свога, прото.

— А бога ти, колико дадoste Фазли за онакав илам?

— Ја нисам даво па не знам; цаба није судио ни вама.

И опет настаде ћутање, још дуже и непријатније. Чуло се како обојица ходају убрзано, сваки по својој ћелији.

Одједном се фра Марку учини као да је прото нешто рекао. Застаде и ослухну: изгледало је као да пригушено кашље, али што је дуље слушао све му се чуднији чинио тај кашаљ, док се из друге ћелије јасно не разлеже старачки смијех. Фра Марко се љутну, испрси и заусте нешто да рекне, али је смијех бивао све живљи и гласнији.

— Ох, о, о, фра Марко.

— Шта је, шта се смијеш? питао је фра Марко набусито.

Прото је једва изговарао поједине ријечи кроза смијех.

— Смијем се... како нас је Фазло опет ли-
јепо саставио.. ох,ох,хоо... Ето вас, каже, у зин-
дану па се препирите: ко ће бир по Босни купити.
И још воду подлио под нас. Ох,ох,хоо!

И фра Марку се даде на смијех

— Вала нас је покиселио к'о у туршију.

— Да се види чија је вјера тврђа.

— Ах,ха,ха,хаа...

— Хо,хо,хо,хоо.

Наслоњени на преграду од чатме, један према
другом, грохотом су се смијали поп и фратар и,
заборављајући начас мрачан и мокар зиндан, нису
ни опажали како се влага по калдрми претвара у
поледицу.

ЋОРКАН И ШВАБИЦА.

Комендија је дошла тихо и безазлено. Док су побијали коље и затезали конопце сакупљала су се само дјеца. Тек другог дана, кад су подигли и циркус и мањи шатор у ком су били нишани за пушкарање, прођоше комендијаши кроз варош. Нибијељен клаун са бубњем, играчица у краткој сукњи од жуте свиле и директор у излизаном фраку и чизмама. Најмили су и Сумбу циганина да свира у зурну пред њима. За њима су ишла безбројна дјеца и Бошко полицај. Макнуше се и дућанџије, и жене су провиривале иза прозора.

И прве вечери су прошле мирно. Док момци не почеше да се купе у пушкарници и гађају у нишане иза којих су, кад би се погодило, излазиле фигуре од лима. Ковачи који звонко туку у наковањ или дјевојка која маше рупцем. Мало помало постаде општа страст да се гађа у нишан.

Авдага Сарач, некад познат бекрија и сарош а сад човјек ожењен и миран, сваки час препријечи соху на дућанска врата па запане у пушкарницу. Директорова жена, крупна и сва зборана под лажном плавом фризуром, пуни и додаје пушке. А Авдага само прилегне по тезги и нишани полако. Он гађа увијек само у један нишан; то је онај на средини иза ког се, кад погоди, подигне Леда и по њој полегао лабуд који замахне два три пут крилима, и онда се све спусти иза заклона. Кад не погоди он опсује нешто у бркове и нестрпљиво пружа руку за пуном пушком. Кад погодд он се мало измакне па посматра голу жену ои бјела лима и лабуда на њој и говори сам себи, полугласно:

— Их, како је бијела, пасја нога!

А очи му сјају као у човјека који је мераклија и на добру пушку и на лијепо женско.

Страст се шири и расте. Мијешају се школска дјеца, младићи и газде. Често долазе шегрти и зову мајсторе а они их растресено псују и гоне. Авдагин шегрт је био тако бијен да ради тога не смије више да уђе кад га зове него из далека виче:

— Мајсторе, дош'о Мула Мујо из Округле, чека те у дућану.

А мајстор се и не окреће него циља у Леду са лабудом, а ако не погоди онда га гони и бије чим стигне.

— Сиктер и с њим заједно! Шта имам ја с Мула Мујом?

И прихваћа нову, напуњену пушку.

Али у вече је играчица на жици оно што баца касабу у занос и плијени све што је мушко.

У краткој сукњи и црним дугим чарапама све до кукова, машући малим зеленим амрелом, она прелази цио циркус по затегнутој жици, клизећи час на једној нози, час на обе. Сви је гледају растворених уста и задивљени, док им у раширеним очима игра свијетло. И кад она, на крају, скочи директору у наручје и ишчезне иза платна, сви су уморни и занесени као да су гледали у звијезде. А послије тога настају страшне пијанке и пјесме и тучњавае.

Та јефтина играчица из малог циркуса порасла је у касабџи до кобне и тајанствене величине. Она је узбуркала варош, испунила куће шапатам и плачем, и мушка срца великим жељама и заносима. У свијести жена и одраслих кћери она је стално живила (и у сновима) као безлично, љигаво и недокучљиво зло.

Само су мала дјеца једнако говорила о акробату и клауну и по ваздан се вјежбала на Мејдану, да држе штап на носу и да једно другом дају громке шамаре који не боле.

Али на људе је наишло оно скупно лудило и бијес које се јавља покаткад у издвојеним и учмалим срединама.

Тако је с времена на вријеме и прије бивало па се сва касаба, од ма каква незнатна повода, од једном избезуми, и те мале погнуте кућице што изгледају смирено као човјек послјије рада, претворе се у пакао. Али овај пут су се пропили и провалили и они најмирнији и они који су се давно прошли пића и скитње. Једни по цијеле дане и ноћи не долазе кући, друге доносе кржаве или онесвијештене.

Те јесени су шљиве родиле као никад. Продавало се и продавало и опет су све каце биле препуне, прељевале се и шириле на далеко мирис алкохола у врењу. Те је јесени дошла и пјесма: *Ој, ђердане, мој ђердане, моје сухо злато.* А о Госпојини се дигле жене у Чајниче Богородици као ниједне године. И Туркиње им додају по коју пару за зејтин или свијеће, само не би ли помогло да се скине урок и напаст са касаве.

Први који је играчицу видио и почео о њој да говори, и који је највише лудости и бруке радње починио био је Ћоркан.

Син циганке и неког аскера Анадолца, несрећан бастард, он је био и хамал и слуга и помало будала цијеле касаве. Он је на свим свадбама и свечаностима облачио неке зелене и црвене дроњке и велику капу са лисичјим репом, и играо и пио, као чауш, до несвијести.

Он је служио сваком и за сваки посао, и готово да и није старио; таквог су га памтили сви и таквог га додаје нараштај нараштају.

Он је послуживао и у циркусу. Мео је, доносио пилотину и воду по дану, а чим падне мрак он се први напије и сузна ока гледа играчицу на жици и руком која дрхти удара такт са музиком. А послјије представе наставља да пије и двори

газде, јер је он од увијек неминован кад се касаба пропије. У пићу он трабуња о играчици и хвали се како је он једини који је с њом говорио „пемским језиком к’о официр какав“. Газде му пале на глави фишек од хартије, међу му барут у цигару или га залијевају ракијом и бију, да на концу све свршава ружно и страшно.

Ђоркан је први плануо, а касаба је одмах прихватила ватру. Увијек се пјева и вришти и шапће о играчици. Предстојник затвара каване и пријети да ће протјерати и циркус и играчицу, али ништа не помаже. Сваки се дан понављају теревенке, и све бјешње.

А Ђоркан се промјенио као према некој несрећи. Једва стиже да посвршава најнужније свагдање послове, па и то ради као у сну. Заборавља лако. Неће више да пјева кроз чаршију ни игра на раскршћу као што је прије чинио готово сваки дан. Несвјести му се, и у сну дрхти, стално је на опасним висинама на рубу, и све се више пење. И с тих висина гледа на свој живот и на касабу. У њему расте љубав, а њему се чини да то расту његове снаге.

Освићу јутра с јаком росом. Газде спавају а Ђоркан се диже са сијена и иде да помете дућане, да нанесе воде за циркус.

Пробудио се је с јаком мржњом на сама себе.

Синоћ је јео само кисео купус из расола и није много пио. Па ипак, како је јутрос тежак! Једва се ваља, с ноге на ногу, а пред њим све као да расте нека узбрдица. Терет је на њему за тројицу. За десеторицу, и опет да им буде претешко. Како је тежак!

„А она игра на жици!“ И лака је као перо и ногом трепери и само што не зуји као златна буба, љети, у усијану ваздуху над лучевим кровом. Свашта има на свијету, ни помислити се не може шта све још може бити. Свашта. Свашта! — Све тако неке мисли од којих му се срце шири и он се цио надима и расте.

Падају вечери које дуго задржавају над касабом румен сјај јесењег сунца. Чим заноћа и запале се свјетла оживљују пјанци. Почиње комендија. А послије, кад се погасе фењери испред циркуса и играчица, уморна од биједе, од година и путовања, заспе у зеленим циркуским колима, сви се слегну у механе.

Ту Ћоркан точи газдама и сам пије без сваке мјере много и тумачи им шта је то љубав коју осим њега нико од њих не познаје.

— Ништа се немојте смијати! Нисам ни писмен ни богат, али знам ја и видим све. Смело је мене само откако је она дошла. Откако ово дође уби ме свеосве; посјече ме па ето!

Нигдје нема оног свагдањег Ћоркана. Сједи у полусјени. Глава му је пала на груди. То је став војсковође и човјека који мисли. Покаткад кратко уздахне и губи се у говору.

— Еех, шта ћеш де? И теглио сам ја што није жив човјек теглио. Да ми је све оне џакове соли и жита и све оне фућије воде што сам их ја на својим леђима пренио, затрпао би двије оваке касабе да се никако не виде. — Али нико не зна шта је Ћоркан! Болан, болан ја измеђарих шеснес година у Суљаге. Ено му четири сина, сва четири сам их ја на ноге подиго. Дјеца бјесна, к'о господска, па ми узјаши за врат а ногама ме туче у прса, још им отац набавио мамузе и канџију, па бије ли бије. А ја трчим и поњискујем ко ат, само руком заклањам очи да ми не избије. Еј хеј, нигдје ја пријатеља немам. Цркне у некога говече, зовни Ћоркана да огули и закопа. Побјесни штене: по богу, Ћоркане, да убијеш и бациш низ воду. А већ канала ни ђериза није нико очистио има толико година него ја.

Ту подиже високо главу и говори с горким поносом као човјек који је радио и који зна.

— Еј, болан, сви ви закључате свак своју кућу и позаспете а ја онда јако излазим. Обучем оне чакшире још од покојног Сумбула што су ми остале,

узmem надничара, па по сву ноћ вучемо ђубре, буре за буретом. Свијет још сутра у јутро пролази па зачепља нос. А у мене црвене очи, и вас дрхтим док не попијем полић.

Газде се смију и пљешћу по боковима. Ћоркан јечи и све више пада у ону болну раздражљиву искреност у којој пијанице тако често плачу. Јер се пијану човјеку отвара комад „раја у који он никад неће ући.

Тако је било Ћоркану у све ове дане откако се загледао у Швабицу. Стеру се неке бјелине и потреба да се исповједа. Чим се напије, он, заљубљен, види себе „у срцу“ и „какав јест“ и оног другог Ћоркана што копа канале и гробове и сарањује све што угине у вароши, што сваки дан игра и тамбура насред чаршије за весеље и забаву дућанџија. И та огромна разлика између та два Ћоркана, то је његов бол рад ког он сад поднимљен и замишљен сједи и кога узалуд покушава да каже, јер је већи од свег што човјек може и помислити, а не рећи. Наставља:

— Ама срце је у мене!

И бије се громко у груди а једино око му дошло округло и кружи по свима.

— Сва чаршија заједно нема срца колико ја. Ево, престојник је запријетио и ви ћете је сви оставити. А за сто форинти ви би је и у фалаке везали. Али Ћоркан јок! Погинућу, ње не дам. Цар да је, не смије дирнути у њу!

Дахће од сипње и узбуђења. Газде се помало смију, помало и слушају.

Других вечери он заборавља себе потпуно и прича само о Швабици или се сјећа мртвих и плаче љуто каода су јуче помрли.

Тако се понављају дани са представама и пуцањем и дјечјом дреком и скривеним плачем по кућама, и великим бијесним пијанкама које само чекају да вече падне и распаљују се саме од себе

и повлаче све за собом. Сва касаба пије. Неки дућани се никако не отварају. Док, једно предвече, неко не пронесе глас да је предстојник коначно наредио да комендија мора за двадесет и четири сата селити.

Управо тај дан је Ћоркан још у подне, док су сви спавали, изишао ван града и крај саме ријеке начинио колибицу од ракитова грања. По подне је заклао јање и метнуо у воду лубенице и ракију и тако чекао газде. Први је дошао Авдага Сарач.

Зелена обала. Испод ногу им гргољи вода, а на колибици се преко дана сасушило лишће па сваки час лагано зашушти у вјетру који иде предвече.

Скидоше запонце да замезете док дођу остали. Ћоркан једе а Авдага само мезети умачући овлажен кажипрст у со и једва дотичући сир. Пију одмерено. Запалише. Авдаги сукља дим из бркова.

— А, Ћоркане! А шта би ти с њом кад би ти је дали па рекли, онако, ево ти је, твоја је, па чини с њом што хоћеш? А?

— Море бит не би ништа.

— Их?!

— Е, не бих је, чини ми се, дотако. Ето!

— Лажеш, пасји сине, сатро би је.

Смјешка се једва видљиво Авдага и пријети му главом.

— Е, не би, валахи, пошто сам жив! Болан, болан, ја заспем, 'вако у вече, на Рагибеговој појати па сањам: она, к'о на оној жици, стоји на једној нози, раширила руке, а другом ногом само 'вако што чини.

И ту Ћоркан испусти залогај из руке и показа дланом како играчица балансира ногом на жици.

— Аман! А ја се пробудим па све руком пипам сијено и фржеве у тавану. И дође ми нека жалост, чини ми се срце ми се оволико надуло. Док опет не заспем.

Дођоше газда Станоје и Коста Мутапчија и још неки. Управо је Сумбо отирао бркове и издучивао зурну да засвира, кад стиже Пашо касапин и донесе глас да сутра у јутро мора да иде комендија и Швабица.

Настаде забуна и шутња. Ђоркан је позеле-нио па само гледа од једног до другог. Газде отпочеше разговор, али он никако не долази себи. У њему нешто дрхти таквом брзином да му одузима ријеч и снагу да се ичега сјети. Пресјекло га по слабинама па не смије и не може да се макне, а лице му дошло непомично, устрашено и лудо. Морају да га гурају да им сијече месо и точи ракију.

Већ се хвата маглица изнад стрништа и ватра постаје јаснија. Сумбо засвира и наједном сви вриснуше у један глас. Авдага пије ракију из кавеног филџана и сваки час га празни и сваки час се куца.

— Ешкуна, ешкуна!

Осваја ноћ. Нико не говори о Швабици ни о предстојнику, него сваки час окину нову пјесму. Пију брзо. Вријеме пролази.

Ђоркан сједи непомичан. Укочило га је па залуд пјева и пије кад без престанка дрхти и чује сам себе, и како му глас пишти у ушима као бол.

У неко доба се угаси ватра. Разгарају се звијезде. Они се кренуше у варош.

Сваки час су посртали и дочекивали се на плотове који су се увијали и праскали. Тако су ушли у град: напред Сумбо свирајући без одушка танко високо, а за њим остали са вриском и галамом и тукући Ђоркана сваки час по ћулаху.

Нека ноћ кад је касаба пјанцима тијесна. Јесење небо ниско, а звијезде крупне и сваки час се круне и падају. С тутњем им се примичу даљине и висине. Са вјетром и шумом кога осјећају око себе и у себи, сваки сједињује свој глас, крупан, измјењен, силан и туђ. Пред снагом, пред величином,

пред лаким кораџима и раширеним очима касаба је као мрачна играчка.

Гомила застаде; и једва се удјенуше у мали дрвени мост који тутњи под њима.

Сручише се као поток у Заријину механу. Одмах се прозори захукнуше. Чује се само зурна и подврискивање и мукли тресак. Газда Станоје, кога сва касаба зове Залумац, води коло. Погнут је и сијед али игра добро и пажљиво преплеће ногама. До њега је Шаха, разрока циганка, мушкобана, па Мангураш, па Авдага и Хаџи Шета, па Санто гвожђар, а кеџ је у колу Димшо Сарајлија, кицош са маџарском фризуром.

Над њима игра пара и прашина.

Коло свршава а газда Станоје наређује да му свирају Ћорканову жалост. Вриска, смијех. Пије се и прољева.

— Јаооох!

— Умри Ћоркане!

— Оде ти Швабица!

А Ћоркану се ражало.

— Е, фала ти, газда Станоје, што ти мене вечерас увриједи. Толико со и хљеб ми поједосмо заједно, па ти да ме увриједиш. Е баш ти фала! Ако!

И око му сузи. И све је порасло велико и важно. Прошла је поноћ.

Станоје га мири и говори му тријезно и с висине:

— Шути, болан! Попећемо је на жицу још ноћас да игра, па макар...

Прекида га урлик.

— Да игра!

— Чочек!

Све се измијешало. И неки нови се придружили. Испадају из механе као да их ко баца. Газда Станоје предводи. Крај њега Ћоркан посрће и говори:

— Увриједио си ме, досте и пријатељу; ев' овде ме боли!

Али се не чује ништа од пјесме, свирке и до- викивања.

Пред конаком бијаху побијени мали борићи и храстове гране и повјешани фењери, јер су синоћ официри славили неку свечаност. Они одмах пова- дише борове и грање. Газда Станоје их реда и командује, па иду као литија, сваки носи борић пред собом или фењер од хартије. И Ћоркану је усадио у руку неку храстову грану, па и он корача несвјесно је држећи и једнако мрмља:

— Толика љубав и дослук па ти мени да ре- чеш, овај...

СТИГОШЕ ДО ЦИРКУСА. Ћоркан баци грану и утрнулом руком пипа платно. Све је још ту. Једни туку у прозоре циркуских кола, други траже улаз у чадор. Све се гура и довикује. Платна се у мраку бјеласају и њишу.

Помаља се директор са свијећом. Огрнуо се неком кабаницом и подрхтава од студени и страха. Они га опколили и машу грањем и фењерима.

— Отварај!

— Да се игра!

— Станте да му ја кажем!

Али сви вичу у један глас. Неко узео па удара свом снагом у жути лимени тас на Муша- новој берберници која је одмах поред циркуса.

И Ћоркан заборавио своју жалост, повратила му се смјелост и снага, испео се на неку бурад и виче газди:

— Шта престојник? Пилим ја теби и њему. Она ће да игра, а ти и престојник да држите сви- јећу. Свијеће да држите!

Сви псују предстојника. Најбјеснији је Ћоркан. Газда Станоје је најближи до директора, хвата га за капут и сијекући га зеленим хладним очима говори тријезно:

— Камо та дјевојка да игра? Платићемо.

Мијеша се Димшо Сарајлија као тумач и заноси мало, као што говоре солдати:

— Ваша Холка нама танцује.

— Молим лепо, танцује, танцује.

Али се гурају други, машу рукама.

— Камо је? Вамо с њом!

— Жицу! Жицу!

— Затежи, жицу!

На концу се споразумјеше Станоје и директор, да они уђу у циркус и посједају; а он да буди дјевојку да се обуче.

Неки запињу за конопце или даске и падају и дочекују се на чадорско платно. Једва уђоше. У циркусу Ђоркан тешком муком запаљује двије лампе. Сви трепћу очима и згледају се.

— Сједајте, виче Станоје.

Неки сједају на клупе, неки на земљу. Неки неће него млатају рукама и пјевају. Ђоркан се држи као домаћин, Покушава да разгрће и тапће пилотину, али посрће и колеба. Његова је сјенка нестална, кратка и смијешна. Остали су збуњени свијетлом и још пјаније жмиркају. Сумбо залуд започиње пјесму, непрестано га прекидају, јер сваки наређује другу. Пашо касапин је заспао на клупи од танке необлањане даске која се под њим увила. Газду Станоја је напала штуцавица. Оборио је главу, тешко дише и сједи смирено као да је у цркви, само се с времена на вријеме сав стресе.

Блијед сат пред зору. Тијела се хладе и замарају, слаби вид, трне свијест, апетити се гасе. Једино што може да се издигне и узбуди расијану и тупу свијест, то је голицава врелина од мисли на нешто чудно и необично као што је тијело туђинке жене на жици, или ма шта што је болно, силовито или срамотно.

Али умјесто да буди играчицу директор је још једном огледао браву на колима и онда, задихан и подбијајући се сваки час на калдрму, отишао у жандарску касарну.

Пијанци су постајали нестрпљиви, и управо је свитало кад су стигли жандари.

Сутра дан је пукла брука. Газде су зване код предстојника. Враћали су се у дућан по паре. Плаћена је грдна глоба. Комендија је вадила коље и савијала конопце. Мејдан је одјекивао како су закуцавали сандуке. А пред вече је спласнуо чадор циркуса, као пришт, насред Мејдана. И све се то натоварило на кола и зором другог дана кренуло.

Ћоркана су јединог задржали у хапсу. Стегли су га, а коштуњави Ибрахим Чауш га је тукао воловском жилом натопљеном у сирће.

Ћоркан је узмахивао главом на сваки ударац и говорио убрзано и загрцавајући се. Преклињао га је плачљиво, ситно, цигански: да га не бије, јер није крив; гдје би он смио говорити проти престојнику; и шта се њега, циганина фукаре, тиче Швабица. На сваки ударац је одговарао све вишом виком, колутајући очајним јединим оком, и лице му дјетиње малено и пуно суза, и чађи од синоћ.

— Нисам, нисам, нисам, амааан! Стопе ћу му љубити! Помагај господин престојник, слатки! Убише ме, кукавца! Никад вишеее! Немој Ибрахим Чауш, дина ти!

Али Ибрахим Чауш је тукао одмјерено и страховито. Био га је како му је наређено: „док не истјера вас севдах и кењчилук из њега“, био га је све док му није одузео глас и док више није могао да виче него су му умјесто гласа само мјехурићи пјене прскали на устима. Тако су га оставили.

Послије је пао у сан и спавао дуго, и спавајући све је јецао и цвилио као што чине мала штенад у сну. Ибрахим Чаушева дјеца су се пењала на хапсански прозор и гледала га. Кад се пробудио нашао је крај себе хљеб и лонац остуденила граха по ком се била стинула кора.

У сумрак су га испустили и одмах се одвукао на појату и наставио да спава.

Тако му прође неколико дана. Само кад се окрене на страну где је бијен он зајеца, али се не буди. Убоји и маснице су нарасли у бескрај и испунили огромну ноћ која му не да очи да отвори, која нема краја ни буђења и коју мјере само одмјерени уздаси и гутање пљувачке.

Касније је почео, туп, укочен, без мисли и ријечи да силази, али само на час, по хљоб и дуван. Иначе је и даље спавао дан и ноћ. Болови су помало ишчезавали, и у сну је осјећао онај сладак мир што наступа послвије мукâ. Покаткад је и будан по цијеле сате, али без жеље и сјећања које би га мучило. Посматра како кроз испале фржеве и пукотине пробија сунце у дугим пругама и како у њима јаче затитра прашина кад се он макне на сијену. Чини му се да је мањи од дјетета.

Осмог дана он се пробуди лакши. Силазећи низ мердевине дође му смијешно како меће ногу за ногом с једне пречке на другу. Смијао се још док је узимао („на одраду“) сир и сомун у Суљкову дућану. А кад је сишао сутрадан опет, није се више ни враћао на појату него се упути изван вароши.

Пењао се на бријег поред старих шанаца из којих је расла буника и низак дивљи јоргован. Под њим је касаба, збијена у гомилу, са огромним тамно-зеленкастим крововима и танким димом изнад њих. Милује га ведар дан; једе, а из утробе му се шири нека весела снага по цијелом тијелу. Испрси се јаче. Оран је и лак. Сунце му удара у око и бљешти као да се игра с њиме. Још се једном сјети:

— Ех, сви су они мене намучили: и Швабица и престојник и газде и Ибрахим Чауш. Сви! Сви!

И смијао се гласно од задовољства да је све то прошло и да је сам и весео и слободан. Помисли на чаршију, на рад, на живот од увијек и поче весело да се враћа.

Саме му ноге поигравају. И кад би хтио он не може да се сјети муке и свега што је прошло. Брзо се враћао у град. Мејдан је празан. Пред њим се отвара позната чаршија као на дочек.

Понавља се стара игра. Ћоркан пролази кроз чаршију играјући. Раширио је празне руке као да држи невидљиву шаргију. Лијеву руку држи далеко у страну и поиграва прстима, а десном се бије по пуцетима од копорана као да куца у жице, ноге савија у кољенима а главу нагиње час лијево час десно:

— Ти-ридам ти-ридам, тиридиридиридиридиридам, тиридам!

Чаршинлије се нагињу с ћепенака, смију и довикују.

— Ооо, здраво свануо Ћоркане!

— Пише ли ти Швабица?

— Будади вазда бајрам!

— Поздравио те Ибрахим Чауш.

— Прошло те, а?

А он уситнио, пјева и поиграва, као што је увијек чинио, и преплиће ногама —

— Ти-ридам ти-ридам... хај хај, хајхај!

Само напола чује да му довикују, а не види никог. Нешто му очи заљева, као сузе, као весеље. Све је непромјенљиво и истинско на свом мјесту. Све му ушима шуми и све му се у очима слијева и таласа. Није то чаршија него радосно море, тако је дуга и широка.

ЗА ЛОГОРОВАЊА.

Учестали су захуктани Татари, стизале су ко-
накције, и сад је већ свак жив знао да ће доћи
паша и да ће се туде логоровати.

Вишеградски кадија, Абдурахман ефендија По-
здерац, човјек мрк и необично дебео, гужвао је
дуго међу прстима последњу бујрулдију.

Паша је писао свим „кадијама, мудеризима,
сарајевском мутеселимбегу, јеничарском аги и свима
агама мртве страже, барјактарима, старим оцакли-
јама, људима од ријечи и посла“:

„На темељу фетве дошла су ми два фермана,
да свијету објавим да се босански јунаци и мусли-
мани, с драга срца и који имају вољу да добију
царску дову, опреме и снабдију храном и пекси-
митом и да ме чекају. Ја мислим, с помоћи божјом,
кренути на други дан по бајраму, у четвртак, из
Травника, са мојом пратњом и тјелесном стражом,
преко Сарајева за Вишеград и даље.

Еј ви ефендије и прваци, примите на знање
мој полазак. Ја од вас не тражим за се ни за своју
пратњу никаква трошка ни јела, осим у сваком
кадилуку, гдје ћу преноћити по једну ноћ, припра-
вите по хиљаду ока хљеба и пет стотина торби
јечма: то нек ме чека спремно, а осталог никаква
јела не тражим да ми приправљате. И добро се
чувајте да не бисте од сиромашне раје ма једно
зрно у моје име узели, нити их мучили. Зато вам
се ова бујрулдија шаље са босанског дивана, те
кад вам стигне, по њену се садржају равнајте и
тако радите“.

Кадија је мрмљао у мали прозор пун цвијећа;

— Лијепо, вјере ми. За једну ноћ не тражи ништа него хиљаду ока хљеба и пет стотина торби јечма. Ако ми остане десет дана овдје, а може остати и више, појешће, лијепе ми вјере, и подницу испод мене.

Од бриге и љутње кадија се закашља, зацену и једва себи дође.

Варош је пуна избјеглица из Ужица, Новог-Пазара и Сјенице. Све што је бјежало пред Кара-Ђорђем слегло се овде устрашено, голо и босо, без хране и новца. И сад долази још и валија са цијелом пратњом и војском да логорује.

— О, о, о! Налет, ђаволе! О напасти, скини ми се с врата!

Био је чувен ради свога тврдичлука исто колико и ради богатства. Није пушио, није пио, јевтино се одјевао и хранио и откидао од сваког жива и од рођеног грла. И као сви прави тврдице, он је мрзио свако давање и ужасавао га је сваки трошак, ма гдје у свијету и ма ради чега год био. Помисао на зејтин који узалуд гори по џамијама не би му дала покаткад да спава. Врхунац среће и најдража ствар на свијету била је за њега мисао на неку готовину која би лежала на сигурну и без промета и ризика расла, расла без престанка. И пошто то у овом свијету није могућно, он је мрзио сав свијет и све његове законе по којима се све колеба, промеће, мијења и троши. Диабетичан и пун кашља и задухе, он по цио дан хрипа, шишти, псује и рачуна. Сазива муктаре, издаје наредбе. Са сузама у гласу препоручује штедњу у времену, у новцу, у мјесту.

— Нема, нема нема! Откуд, по богу брате? Откуд, кад ово и није варош к'о друге што су? Овде не долази друго него јад и несрећа. Поплава, суша, буна, рат! Ах, што неће нека морија и колера па да све одједном подави.

Једва се споразумјеше гдје да смјесте пашу и пратњу му а гдје ордију, како да се скупља и дијели храна и жито. Кадија је сваки час ширио

руке, врискао и пљескао се по жутој, дебелој и збораној шији,

— Најбоље ев' овди ми се попните, бујрум! Подајте им све! Ево вам кључи и мехџема, па дијелите.

Дођоше гласови да паша путује полако ради велике пратње и пртљага и стаде да се прича о његову раскошу и чудовиштима која води са собом. Причало се да паша не може да вечера док му се не запали десет свијећа „ко рука дебелих“, да води двоје арапчади, мајмуна, птицу што говори и лудог Шех Дедију који може да поједе тридесет обарених јаја на оброк. Кадија се разбоље. Нареди да му пренесу шиљте од прозора у дно собе, да не гледа на улицу, да не види никог. Јечао је као рањеник.

Међутим, гласови су били преувеличани. Уочи петка стиже паша. Истина с много пратње и сандука, али без мајмуна, птице и арапчади. За њим је јахао само Шех Дедија, црвен и масан, на коњу дуге длаке.

У Сулејманбегов огромни чардак стаде и паша и сва његова пратња И још је одјекивао од празнине. Дугоше се мрсни и весели димови.

Војска се смјештала на Околиштима онако како је долазила. А стизали су споро и неуредно и било их је готово увијек мање него што су обећали. Најуреднији су били они из Прозора; била их је равна стотина, а водио их је Салихага Рамљак, човјек висок и оспичав, страствен ловац и надалеко познат ради свог поштења и јунаштва. Они запосједоше Ћуприју и кулу на њој. Травничани, већином коњаници, били су незадовољни и становима и тајном. Последњи стигоше Сарајлије, завађени и доцкан као увијек. За инат паши који их је у пролазу прекорио ради млитавости, сакупили су цио један барјак људи више него што су смјели.

Одмах сутрадан по свом доласку паша је, на софи пред чардаком, примио кадију заједно са

првим људима. Са неким уморним достојанством питао их је за мишљења и вјешто им добацивао цигарете док су сједели у полукругу око њега. Питао их је шта се чује о Кара-Ђорђу, какво је држање раје по селима, како су Турци оружани, колико је избјеглица и шта причају. Казао им је да намјерава, чим му стигне џебана, да крене пут Сребрнице у помоћ Ибрахимбегу кога су Срби опколили, а отале да ће прећи у Србију. Они су ћутали или одобравали, и све се свршило дубоким клањањем, теменима и учтивим старачким мумлањем. Међутим, кадија је ипак успио да под крај разговора спомене тешкоће у прехрани избјеглица и војске. Видећи да га паша слуша, похитао је, гоњен својом страшћу, да изнесе још неке бриге и трошкове. На крају је додао како већ мјесец дана храни о свом трошку и у својој кући једну насрећну бјегуницу, кћер неког одличног Турчина из Требиња. Паша га је тјешио да ће до који дан дићи војску, да ће се сви трошкови смањити чим он срећно растјера Србе. А за бјегуницу му је свјетовао да је пошаље оцу у Требиње. Кадија се вајкао да он на овим скупим и несигурним временима нема могућности да је шаље. Коначно паша обећа да ће се он побринути да се дјевојка отпреми. И кадија се опрости. Од узбуђења и велике снисходљивости био је заборавио и да кашље.

Паша и његов имам мула Јусуф су се још дуго иза вечере смијали говорећи о кадији.

У таквим часовима паша није сакривао своју одвратност према Босни и Босанцима. Рођен у Цариграду, дворски човјек, он је своје наименовање за босанског валију сматрао успјелом противничком интригом и несрећом коју ваља мудро поднијети.

Он је презирао те Босанце, муслимане, неуке, сурове, невјероватно ограничене, што тако свечано и с толико важности говоре своје глупости. Презирао је Србе, чупаву, мрку, фанатизовану рају, што се тако безумно боре проти старим и великим институцијама и слијепо срћу у смрт, губећи

за пусте снове и лагарије „лијепи живот“ како га је он знао. Презирао је понизне Јевреје, брадате попове и лукаве фратре, као свијет без части и достојанства. И једном је, послије неке фратарске депутације, рекао свом Ђехаји:

— Кад пропане и потоне сав свијет и све државе, вјеруј, ови ће фратри пливати, као зејтин, по врху.

Он је мрзио сву ту земљу, мрачну и горовиту, с растрганим пејзажом и лудом климом, као и њене становнике, вјечно немирне и завађене, јер му је било одвратно све што је гласно, оштро и неумјерено. Волио је миран рад у колотечини и умјерене сласти и уживања која је обожавао. По-каткад би сву ноћ сањао море, пуно бијелих једара, а сутра би онда двоструко мрзио плећате и бркате Бошњаке око себе и силовите линије планина изнад Травника, које су му затварале видик. Потајно је радио преко пријатеља, у Цариграду, да се врати на старо мјесто. Он није тачно знао ни замашај ни величину овог устанка, али је знао да се с овом босанском војском не да много учинити. И зато је рачунао или да олако разбије Србе, или да, отежући поход, дочека јесен кад се војске враћају кућама. А преко зиме се надао да ће његова ствар у Цариграду успјети и да ће се срећно ријешити и Босне и ратовања.

Био се опколио странцима. У Травнику је оставио Ђехају Ибрахим ефендију, висока и педантна стамболију, и Тахирбега, потурчењака. Са собом је водио овог Шех Дедију који је, под маском доброћудне шашавости, крио читаво благо здрава разума и умешности, и Мула Јусуфа.

Овај Мула Јусуф је био до недавно мудериз у Сарајеву. У сукобу између њега и Сарајлија, паша се заложити за њега, а кад и поред тога би смијењен, он га, за инат Сарајлијама и својим цариградским противницима, узео к себи у Травник. Сад је ишао с њим као имам уз војску.

Тај танки и жустри мула, ријетке браде и неједнаких бркова, вас као опаљен, жут и таман, бијаше врло позната личност у Сарајеву.

Био је из Једрена, али је још као дјечак отишао у Цариград, гдје се врло рано прочуо ради учености и разврата. Послије је живио у Бруси и провео неколико година као имам с војскама по Влашкој и Арменији. Кад је стигао у Сарајево, предавао је у великој медреси на Чобанији *сарфаи* и *наиив*. Знао је многе језике и великом брзином учио нове. С великом вјештином и тачношћу је означавао мјене мјесеца и празнике и предсказивао помрчине и све промјене. Имао је лаку руку за писмо и инструменте. Умио је да поправи сваки часовник и да расклапа и склапа пушке и кафене млинове. Писао је стихове, врло лаке и поучне, за софте, у седмерцу. Писао је (и само својим друговима читао) и неке шаљиве и преко сваке мјере безобразне стихове, неке од њих и „на босанском језику, за Бошњаке“. Састављао је *шарихе* за надгробно камење. У том му нико није био раван. Једино уобичајене записе за болеснике није хтио да пише. И то су му замјерали. Имао је грло гласовито, танко и јасно, да се распознавало између стотину других мујезина, а укујисао је са Цареве Цамије само уз разаман и ријетким згодама салавате. Носио се аљкаво и ружно. Једино што је на њему било увијек уредно, то је његова пребијела, вјешто и пажљиво савијена ахмедија, у коју му је тонуло тамно-жуто и уско лице.

У једној жалби „сарајских угледних људи и старешина“ којом су тражили да он буде смијењен, било је набројено, ћивтинском пакошћу и опширношћу, све зло што се о њему знало. Ту се тврдило да је циганског поријекла. Да је из Стамбола као и из Брусе морао да оде ради ствари о којима се много не зна, али које су врло гадне и недостојне. Причало се како су га у Влашкој затекли крај заклане жене. И како само нагломаку војске, који је на тај дан наступио има да

захвали да је ствар заборављена. Спомињала се нека хришћанка, слушкиња, које је лане нестало. Истрага је рад ње запела и легла, али док је вођена кретала се непрестано око медресе. Да уопште живи неуредно и смијешно како се не приличи учену ни свештену лицу. Уписивале му се у гријех још многе ствари, сујевјерне и невјероватне. И ради свега тога „бијеса и незадовољства“, он би смијењен.

И ради потребе и ради ината паша га је држао, али га није волио. Иако у Травнику није учинио никакав већи испад, он му је био неугодан и, покаткад мрзак. Кад је био насамо са Шех Дедијом и љут, он га је називао „крмак над крмцима“.

Сад на походу мула је био нада све користан. Бринуо се за све. Водио је рачуне и преписку. У овој загушљивој и спарној котлини мула није могао ноћу да спава ни дању да мирује. Обилазио је логор, испраћао и примао сеизе. И још много поподне он би сишао у варош и, као некад у Сарајеву, прошибао кроз све махале, као да га гоне, клепћући прашним и скореним мествама и лепршајући skutевима црна цубета. Жене су спуштале нагло мушепке, а дјеца што сједе, с великим комадом хљеба у руци, на авлијским праговима, само би се превртала у авлију. Сам је тражио да замјени старог Алихоџу и да укујише јацију. Тукући кољенима и раменима зидове, пењао би се, с по капаним фењером, на мунару. Озго би кроз савијене дланове извијао гласом дижући главу бијесно пут невидљива неба и млада мјесеца, сасвим утонула у кругу мутних и румених пара. А глас му се непрестано пење, сијева и реже у тами изнад града, као челик студен танак а јак, да се дјеца буде и јецају и швеље дижу главу с посла. И опет не би могао да спава.

Бијаше оскудно и водоплавно прољеће при свршетку. На пјесковиту ушћу гола стабла и јата врана по окорелу орању. Спарни дани пуни неке трептаве и сиве свјетлости која замара поглед.

Сув задах паљевине притиште дах. Са пепељава неба стално дажди нека запара. Сјеме се спарило па не миче. Језик се суши у устима. У очним угловима пече. Ни ноћ није свјежа. Наиђу кишни облаци из далека, али чим дођу над вишеградску котлину, посиве и спласну и осипају се као млак дим. И ваздушне струје што слазе са планинских повоара, чим дођу над котлину зауставе се, смлаче, закруже вртоглаво у све уморнијој спирали и коначно лијезу изнемогле на већ наслагане спарне слојеве.

На Околиштима логорују.

Сви су се смјестили. Још сустижу задоцнели. Хљебари, већином хришћани, зидају пећи од ћерпића и почињу да мијесе хљоб. Ложе се ватре. Попуштају плотови. Очупавају се пластови. Утиру путеви куда никад нису били. Чесме се зачепљују и кваре. Туку бубњеви. Довикују се и псују. Најгласније су и највише сарајске зурне. Али Травничани љепше пјевају. И овако, пред вече, сви замукну и изиђу да их слушају, иако их иначе сви мрзе.

Вријеме пролази а џебана не стиже. Војска се досађује и не задовољава хљобом и сатрицом. Нестају кокоши и јарад по авлијама. Војници се дижу у групама и силазе у варош, застајкују испред дућана и свађају се по ашчиницама за цијене и порције. Клате се по махалама и провирују кроз тарабе и капије, бацају се за дјевојкама, цвркућу, вриште, штекћу.

Било се прочуло да има одред усташа на Станишевцу. Једна јака чета оде да извиди, али не нађоше ништа. Донесоше само главе попа Које и брата му Младена из Маркова Поља. Сад су обје стајале насађене, већ сасвим жуте, на ћуприји.

Од хришћана мало ко и излази. Одмах са сутоном се замандале и легну да не би морали палити свјетло. У широкој и ниској кући испод бријега, сједи поп Јово, блијед, са мреном на оба ока, у модру копорану и масној чити, и очекује

кад ће по њега. Крај њега жена му, дебела и малоумна, све хоће да се сјети неке молитве што помаже, па не може, него плаче и дрхти. Нико не смије да им дође. А слушкиња им Иконија побацила и лежи у грозници.

У логору се без престанка мијеси, коље, кува и једе. Изгледало је да су се Турци од дуга времена и беспослице претворили у сама уста и стомаке. Још дуго у ноћи чуло се њихово лаптање и звука и стругање котлова. Ватре су гориле свуда, као просуте. Од множине прождрљива и беспослена свијета, стоке и коња, логор је заударао на далеко. У спарини и непомичну ваздуху као да и сама земља под њима труне и смрди.

Жути и подбули бабани што немају никаква прибора ни новца, луњају по свим буџацима, придижу сваки дроњак и загледају тарући га прво о стегно. Буље тупим, нељудским погледима у дјецу и жене и крију се од каракола.

Једно јутро нађоше једног дјечака мртва, страшно изнакажена, испод ћуприје. Дијете је било турско. Наста узбуна. Тада паша посла поновно сејиза у Сарајево, да се похита са џебаном.

Кадија је очајан рад трошка и нерада. Наљути се и огорчи у мехџеми, па се затвори у кућу и пријети да неће излазити док се логор не дигне. Док га опет страх и нестрпљивост не истјерају из куће.

Кућа му је била усред вароши. У огромној згради су живили само он и жена му са послугом коју су често мијењали. Тврдичина кућа је била пуна свега. Набијени подруми, хамбари и штале. У собама гдје је владала увијек зимна тишина, било је претрпано од простирке, ћилима, везова, кутија и сандука. А свуда и у свему је била она, у босанским кућама тако честа, студена чистоћа, што застрашује и одбија и не весели никог и не служи ником. То богатство и ту чистоћу је по цио дан бранила и чувала кадијина жена, крезуба и плоснатих груди, сва искривљена и отрцана од

обилажења по собама, свађе са слушкињама и прекомјерне штедње.

Ту је живила бјегуница, кћи требињског кјатиба.

Њу је са очева читлука отео хајдук, Шпаљо Црногорац, и одвео је у манастир Тару, зар да је покрсти и узме. Али како је потјера ишла у стопу за њима, он је бјежао с њом од манастира до манастира и од јатака до јатака. Остављао би је по који дан скривену и одлазио и четовао, па би онда изненада, у по дана или ноћи, долазио и вукао је даље. Док га на путу из Горажда за Соколац не разбише надмоћни Турци и не отеше му дјевојку. Довели су је у Вишеград, и људи у меџлису закључише да је првом приликом отпреме оцу, а дотле да је смјесте у чију кућу у којој нема дјеце. Тако допаде кадији.

Та висока дјевојка бијаше сасвим избезумљена од страховања и несреће. Говор јој се био одузео. Гледала је укочено и тупо у свијет не распознавајући и не схватајући ништа.

Страшни Шпаљо, који је као муња пао на њихов чардак, поклао све а њу одвукао са собом, вас од коже и срме, студен и тврд. Па сеоске куће, пуне дима и ђубрета. Па ледени манастири што заударују на свињску маст и тамјан и неки сиједи калуђери гробна гласа и од дувана жутих бркова. Па ноћна бјежања, кад се под планинском тамом мрви свијест и воља, и гране шипају по очима. Она се потпуно изгубила у том страху, тврдоћи и студени. Откако је код кадије, мало се умирила. Не проговара, али не плаче, него по ваздан сједи у малој башти опкољеној високим зидовима. Ту је пуно влаге и страсно сплетених вријежа. Чим је уведу у собу, бјежи у кут и сједа стишћући руке међу кољена.

Дани пролазе, а кадија узалуд чека да паша пошаље по њу као што је обећао. Међутим, џебана не стиже. Они логорују.

Тек под крај друге недјеље све се одједном ријеши. Најприје, у петак вече, ваздух захладње и

са шумом навријеше студене струје у котлину, и превладаше. Наста тутањ продола. Муња се везује за муњу. А с ноћи се проли тежак пљусак. Киша је толиком снагом била о земљу да се расипала у пару коју је вјетар носио на замахе. Све ишчезну и умукну, осим кише која је сву ноћ падала као сан и олакшање.

Сутра стиже већи дио џебане. Био је влажан и испран дан. Продубили се видици и изведриле даљине. Шуме су у даљини као нове.

Одлучено је да се сутра зором дигне логор и крене, а по заостали дио џебане да се пошаљу сејизи и да га воде равно у Сребрницу. Паша позва поновно кадију. Дјевојку из његове куће поведоше у алват Суљагина чардака. Мула Јусуф је преузео на себе бригу да је то вече отпреми са старим Авдагом и сејизима у Сарајево, а отале ће је његов пријатељ Мунир ефендија, који отпрема државну пошту, послати оцу у Требиње.

У логору се лупало, спремало и пјевало живље.

Био је нагал сутон иза свијетла дана, са кратком румени, кад Мула Јусуф сиђе у алват да обиђе дјевојку.

Стара Фатима је била отишла. Она је сједила у једном куту, сва умотана у велику бошчу. Говорио јој је, брзо и умиљато, како ће он над њом дову да учи, да је излијечи и отпреми кући. Али зато треба да скине са себе бошчу. Она је један час стајала као да оклијева.

— Ваља да се скинеш, кћери. Јакако!

Она збаци бошчу са себе и стајаше пред њим висока и непомична, много љепша и крупнија у малој ниској соби. Изненади га и запањи стасом и обликом. Врат јој је сјао; на њега није падала ни коса ни сјенка, па је још више изгледао гојан и био.

— И јечерму ваља да скинеш. И јечерму! Без тога не може.

Глас му је подрхтавао; смјешлио се укочено.

Дјевојка некако беспомоћно и предано рашири руке (изгледало је као да се разапиње) и скиде јечерму. Покрети тих руку, бијели и велики а без икакве моћи и свијести, савише и сломише уздрхтала мулу и он приђе сам да јој одријеши димије.

— И ово, 'ћери, све треба, све, све!

Отимала се једва осјетно и неким укоченим, одмјереним покретима као у сну.

Ту има рука да путује, преко тих бедара и бокова. Никад краја! То је топло а глатко као лед. Уста му се криве и купе у грч као од малина. Подсјецају му се ноге и дрхти видно мишић на лијевом образу. А дјевојка је стајала као изван себе и пуштала све тупим тешким миром који блуднику враћаше свијест и изазиваше жељу да сласт продужи и пооштри, да изазове отпор и покрет.

Са ниског рафа он дохвати берберску бритву. Тешко је дисао. Вас у леду од главе до пете. И још је дуљио ријечи и покрете.

— Ваља да те обријем.

Али се дјевојка тада неочекивано изви, сасвим мукло врисну и поче да бјежи по соби. Била је у самој кошуљи, и сад кад се кретала, изгледало је да су сви облици на њој порасли и да се непрестано разљевају и расту.

Дјевојка се бранила и падала и прелијетала собу као развијена застава, а мула је, црн и танак, насртао на њу и одскакивао од ње, мрсећи непрестано бесмислене ријечи и витлајући бријачем:

— Стани... Прво обријати, стани!

На десној страни јој се поцијепала кошуља и указа се раме, и опет преко очекивања бијело, обло и велико. У борби и отимању дотаче јој се нехотице бритвом голог рамена и из кратке ране бризну крв.

Мула се укочи, глава му се завали, лице посивље, модре вјеђе се спустише дубоко. Из ра-

створених уста су му вирила два зуба. Тако остаде часак, онда се стресе и бијесно јурну на дјевојку. Она је врискала, али приглушено и мукло (животиња која нема гласа) и дочекивала га и одбијала као бедем, тврда, бијела и гола. Тукла је о зидове и трескала о закључана врата. И још у топоту ногу и измијешаном дахтању чуо се тај звук њена тврда и огромна тијела, јасан, звонак, готово металан. Изобличен мула је бјеснио. Сарук му се завалио сасвим на тјеме, а дах му се претвара у шиштаво кликтање:

— Кх, кх, кх!

И опет је обли крв, сад на другом рамену, а онда залипта из грла млазом. Дјевојка се сави, паде и испуни кут собе, а мула допаде и помијеша се вас с њом.

МУСТАФА МАЏАР.

Са свитањем сиђоше бубњари из махала и стадоше се сакупљати коњаници који ће ићи у сретање.

Ово је четврти дан да Добој шенлучи и слави побједу над Аустријанцима, код Бањалучке. Ликовала је сва Босна, али Добој нарочито, јер је њихов мјештанин Мустафа Маџар био највећи јунак у бањалучком боју. Стигле су невјероватне вијести о њемачкој погибији, о сјечи раје и јунаштву Мустафе Маџара. Данас га чекају.

Ваздан их вараху облаци прашине са друма. Тек око ићиндије стигоше први коњаници испод Бањалучке, а у сам акшам Мустафа Маџар с трубама и барјацима. Бијаше погнут и некуд мален (јер у причањима и очекивању бијаше порастао). Вас савијен, мрк и умотан, више је личио на побожна и учена путника, него на Мустафу Маџара о ком се толико причало и пјевало.

Хитећи и не обзирући се прохаја кроз гужву, вреву и клицање. Не окренувши се и не рекавши ником ништа, уђе у свој чардак, а свјетина остаде пред авлијом гледајући како се растоварују коњи с плијеном.

Ово је по трећи пут да се Мустафа враћа у свај погнути чардак понад воде.

Поред нешто мршавих кметова, то је било све што му је, после диобе с братом, преостало иза оца, расипника и пијанице, иако му је дјед Авдага Маџар, чувени потурчењак из старе и угледне маџарске фамилије, стекао и оставио велик иметак.

Кад му је било петнаест година, отац му умро а брат му се оженио, послаше га у Сарајево да учи медресу. Ту проведе четири посне и тешке године. У двадесетој години, са сандуком књига и софтинске сиротиње, и с великом зурном од црна дрвета, а рупице јој оковане сребром, врати се у Добој и не одсједе код брата него у овај чардак.

Био је сасвим промијењен. С наусницом изнад напућених усана, погнут, мрк без осмијеха, нит се с ким дружио ни говорио. По дану би читао књиге у варошког хоџе Исметаге, а ноћу би свирао дуго у зурну, испуњавајући свирком на далеко подводан крај од чардака. А кад стаде да се пописује прва војска, он се наоружа, закључа чардак, и оде с Делалића барјаком на Русију. Дуго се не чу ништа. Једне године се пронесе глас да је погинуо, и како је био недружеван и млад, брзо га заборавише. Али кад се Делалић врати, казиваше за њега да је жив („и добро жив!“), да се прославио мимо све Бошњаке и да је остао у великој части. А шесте године он се и сам врати, изненада, у Добој. Мало га ко и препознаде. Био је одјевен као Стамболија, широко и богато. Обрадатио, ублиједио и мршав. Откључа чардак. Касно у ноћи потражи своју зурну, замотану у мушему, и дуну плашљиво и ниско:

— Туу, тититатаа...

Тишина прими непријатно звук.

Видје да нема ни стална даха, ни у прстима гипкости од некоћ, нит памти старе мелодије. Умота опет зурну и предаде се мучењу бесанице, која га не оставља откако су престале битке.

То се мучење понавља сваке ноћи. Одједном заборави све што је икад било, и своје рођено име, и пошто се тако у првом полусну угаси свако сјећање и свака помисао на сутрашњи дан и остане само склупчано тијело под тамом као нијемим жрвњем, отпочну брзи мравци уз ноге и стрепња у мекоти испод срца, и стане свуда да се шири

страх као хладно струјање. Свремена на вријеме ваља да устане, ма и с највећим напором, да пали свијетло и отвара прозор, да се увјери да је жив, да га нису сатрле и разлијеле мрачне силе. Тако до зоре, кад у тијело уђе тежак мир и однекуд потече сан, кратак али милостивији и дражи од свега на свијету. А сутра је дан као и други. И то се једнако понавља, а да никад није ни помислио да коме каже. Хоће је презирао, а у љекаре није вјеровао.

И иза те прве ноћи, кад сиђе у варош сви се људи у кахви помакоше и начинише му мјеста, али он нит сможе смијешка, нит умједе да прича о Стамболу и ратовањима и да им задовољи љубопитљивост. И опет стадоше да га потцјењују и заборављају. Али почеше борбе у Славонији, и он оде пред првом четом, у зору, нечујно као што је и дошао.

Дођоше и опет гласови о његовим јунаштвима по Мађарској и Славонији, о страшном боју код ушћа Орљаве. А кад Аустријанци опколише Бањалуку и раја сатјера Турке у град а варош опљачка, све босанске војске сиђоше на Врбас. Али нађоше Аустријанце надмоћне и не смједоше ударити на њих све док Мустафа Маџар не изради план: да се, мало повише, начине сплави и ноћу спусте низ воду, а у свитање да војска нагрне преко њих и изненади Аустријанце.

Те ноћи, док су се спремале сплави, он леже у врбаку крај Црквине, да се бар мало одмори од дуга хода. У последње доба су га нападали свакојаки снови, скраћивали му и онако кратко спавање и још га више сатирали. Испрва заспа, али му одједном изађоше на сан нека дјеца са Крима. То је било пред толико година и никад их се више није сјетио.

Ишао је с одредом коњице. Прогонећи непријатеља, бијаху заноћили у неком напуштеном љетниковцу на Криму. Кад хтједоше да полијегају, открише иза неких ормана скривено четворо дјеце.

Бијаху дјечаци, плаве подшишане косе, бијели и господски одјевени. Њих бијаше петнаест коњаника, већином Анадолаца. Докопаше их међу се. Тако су дјечаци, молумртви од страха и бола, ишли од руке до руке. Кад свану јутро, дјеца бијаху подбула и помодрела и ниједно није могло да стоји на ногама. У то наиђе јачи руски одред и они побјегоше не стигавши ни да покољу дјецу. Сад их види све четворо. Чује Русе како долазе. Хтио би да узјаше, али му се узенђија мрси и измиче и коњ се отима.

Пробуди се знојан. Вас се заплео у кабаницу кидајући се и отимајући. Било је прохладно и смркло се јаче пред зору. Препаса се и уреди, све пљујући од бијеса и гађења над подлим мучењем подмуклих и неочекиваних снова.

Турци су били већ спремни на обали и зора напутила, али су сплави стизале споро и сврставале се тешко. Од лупе и дозивања пренуше се и Аустријанци на другој обали. Страже осматраху. Дуље се није могло чекати. Мустафа даде знак сплаварима да још боље притегну конопце па да се склону; одмах баци корице од сабље и алакну громко:

— Алах! Бисмилах! Ко је Мухамедове вјере...

— На ћафира!

— На батила!

— Алах! Алах! — прихватише војска и проламаше се.

Сви јурнуше за њим на сплави. Али одмах видјеше да су сплави више размакнуте него што су они мислили. Неки попадаше у воду. Ријетки прескочише, већина застаде. Једини Мустафа бијаше одмакао. Прескакао је са сплави на сплав као крилат. Изгледао је као да лети изнад воде. Док су се први редови колебали на сплавима, он већ бијаше на другој обали, и не обзирући се удари на изненађене страже. Видећи да им је вођ измакао сâм, стадоше и остали Турци да прескачу.

Међутим и стражњи редови су их све више потискивали и пријетили да оборе у воду. Тако с великим тутњем и урликом пређоше први одреди, иако су многи падали у воду и запомагали испод заљуљаних сплави.

Одавно није било брже побједе. Огроман аустријски логор, нападнут у неочекивано доба и с неочекиване стране, прште у тили час. Бјеже избезумљени, у чопорима. Мустафа једва достиже последње, упада међу њих, окреће се стреловито, а завитлана сабља му шири свијетал круг и ладан вјетар око њега. Турци пристижу, алачући, за њим.

Из града изиђоше опсједнути Турци, Бањалучани, и поче покољ раје и пљачкаша.

У вече, иза побједе, он је лежао пред шатором и притискивао дланове и груди о траву, јер му се чинило да му сваки мишић буја и расте у бескрај и хоће да га остави.

Виде се ватре и чује вриска пљачкаша и лелек прогоњених.

— Свијет је пун гада.

То је помислио јутрос, у зору, на обали Врбаса, стојећи између двије војске (једна бјежи а друга застала, од страха, на сплавима), па и сад му је у устима као горчина које би хтео да се ослободи изговарајући то гласно.

— Свијет је пун гада!

А крв у њему само што тка и расте. Сви дамари бију. Сна нема.

Од те ноћи сан му се посве украде; и онај сат-два пред зору разорише све нова и нова сновиђења. Неочекивано се, из ноћи у ноћ, појављиваху већ сасвим заборављени, безумно помршени, уломци прошлог живота. Оно што је било најгоре на тим сновима, то је нека језива јасност и оштрина којом се истицао сваки поједини лик и покрет, као да сваки живи за себе и има неко нарочито значење. Поче да стрепи од помисли на ноћ. Ни сам себи није признавао тај страх, али он је растао, мучио га дању, разарао и помисао на сан,

живио с њим, упијао му се у живо месо и, тиши и тањи од свилена конца, сваки дан засијецао дубље.

Вечерас је по трећи пут у свом чардаку.

И, ево, и вечерас, пошто је с гађењем прошао кроз добојске улице и свјетину која је урлала и играла, и пошто се опростио с пратњом, он је унезверен премјерао чардак, да су поднице шкрипале и пуцале. Још се чуло како задоцнили момци кличу њему и побједи, а он је једнако ходао не усуђујући се да сједне. Погледа мушему у коју је замотана његова стара зурна, и зелен сандук с књигама, али се не дотаче ничега.

Већ се брда изједначише с тамом и варош умукну, а из развалина с бријега се јави ћук.

Прислони се уз прозор. Врелина од бесанице и пута и једномјерно куцање срца хоће да га успавају. Али сад већ снови долазе прије него и заспе. Да ли је и склопио очи? Пред њим се указа покрајња соба, пуна неке кртежи и паучине, а у куту на сандуку сједи дјед му, Авдага Маџар. Црвен у лицу, с кратком брадом и оштрим брцима. Сједи тако нијем и непомичан, али у самој његовој присутности има нарочито значење и неподносива тегоба и ужас који га гуши. Трза се. Премире од мрака у соби, али не пали свијетла, него наставља да хода иако је вас у јези као оклопу и не осјећа ногу под собом.

Није смио никако да се заустави. Морао је да се креће, јер је једнако стрепио од бесанице као и од снова, ако заспе. Ходајући тако, сјети се Сарајева, веселог друга Јусуфагића, Чекрлинце, зеленог бријега с гробљем и меком травом на којој је некад, као софта, много поподне проспавао, с руком као узглављем. — Не може издржати, него оседла коња и изиђе из Добоја, по тами и тих као кривац.

Сустрадаан чаршија сазнаде, с великим чуђењем, да је отишао и да је у пољу напао неке кириџије и изранио их, а коње им расплашио.

Путовао је час стрампутицама час посред села, био је и разгонио хришћане с таквим бијесом да ни Турци нису волили да га сретну.

Кад стиже у Сутјеску, нађе манастир затворен, као изумро. Још јуче су неки људи причали гвардијану да од Добоја иде Мустафа Маџар, да се острвио и, као изван себе, бије кога год сретне и стигне.

Удари дршком од наџака у капију. Шутња. Измаче се мало и погледа манастир. Огроман кров. Мали прозори и тврди зидови. Помисли на час да све потпали, али му се досади и згади већ сама помисао да иде да тражи сламу и огањ. На концу му дође то све смијешно, ова огромна зграда што се ућутала пред њим и у њој фратри, малени и сиви као мишеви.

— Како су се брзо затворили, ха, ха, ха!

Оде смијући се гласно. Јашући испод гробља, коњ се плахну од бијела крста што је провиривао иза зида. Притегну дизгин и заустави се. Док је тако смиривао коња и љутито псовао фратре и крстове, помолише се иза скуке двојица фратара. Један је носио умотан свежањ књига, а други зембиљ са јелом. Не могавши више натраг, склонише се у јарак крај пута, поздрављајући Турчина. Он се заустави крај њих.

— Јесте ли и ви папази?

— Јесмо у царско здравље, бегефендија.

— А ко вам даде да садите ове рогове крај пута, па да ми се коњ плаши? А, крмци крмски?

— Нисмо за то, бег,

— Шта „нисмо за то“? Ко вам је допустио?

— И везир и свијетли султан, говорио је старији фратар, висок и отресит човјек лијепа брка и паметних очију.

Мустафа спусти десну руку низа се, и као да се одједном умири и одљути, само их је укочено

гледао сјајним погледом, док су они дрхтали обрајући очи преда се.

— Аа, бива имате фермане?

— Имамо, имамо, бегефендија, јакако, све имамо.

— И од султана?

— Јакако! И од везира, и још један од Муле из Сарајева.

— Е, онда састави лијепо сва три заједно, па их баци. Јеси чуо? А ако те ко упита шта то радиш, реци: наредио ми Мустафа Маџар, који се одвалио као стијена низа страну, па нит му треба сна ни хљеба, нит признаје закона.

Слутећи зло већ по избезумљеном и укоченом погледу, од тих ријечи фратри још дубље поникоше. Он скиде кајасу са седла и нареди млађем да веже старијега. Старији сâм протури руке на леђа, а млађи га је споро везивао, јер су му руке видно дрхтале.

— Јеси ли добро свезо?

— Јесам, беже.

Он се сагну и опипа кајише, па кад виђе да је слабо везано, ћутке измахну наџаком. Фратар измаче главу, а оштрица засијече у раме толиком снагом да га без јаука обори. Али Турчин га стаде ушицама тући тако дуго док се није дигао и пошао пред њим, заједно с везаним другом. Низ њега је текла крв и остављала траг по друму.

Одједном одлучи да их гони у Сарајево и да их преда старом другу Јусуфагићу, богаташу и чувену шаљивцији. Али кад друм пође уз брдо а сунце зађе, изнеможе рањени фратар и сваки час се онесвјешћиваше и падаше. Узалуд га је био држалицом од наџака у ребра, да је одјекивао као буре. Свратише у једну напуштену појату крај пута. Фратри одмах падоше земљи, један крај другог, а он свеза коња и прострије кабаницу па леже. Одмах поче да га сан хвата као што одавно није.

Нема веће сласти од брза и дубока сна.

Али и ту мисао угаси и занесе магла и шум таласа. То шуми Врбас и на њему се нижу сплави, али нису онако тешке и размакнуте ни кржаве као за битке, него се лако нихају и плове. Док нешто не прокину ромон таласа и не измаче сплави, а он се нађе на тврду тлу, слушајући једнолично роптање. Тргну се, нагло отвори очи које му се учинише страховито раширене и ладне, и тако бесане као да никад није спавао. Ослухну. Шапат је долазио из кута у ком су фратри лежали.

Рањени се фратар (бијаше лаик), у очекивању смрти, исповједио старијем, па иако је добио одрјешење, он није престао да у грозничавом заносу понавља ријечи кајања и уломке молитава:

— Љу.. љубим те, Господине Боже мој, јер си Ти добро највеће...

— Шта шапћете, пси вам мајку погану!

Дохвати малу пушку и опали је у мрачан кут у ком су лежали фратри. Наста лелек, па стењање. Он одмах скочи, огрну се и изведе коња. Сасвим заборави на Јусуфагића и замишљену шалу с фратрима. Узјаха брзо као да бјежи он од њих.

Јахао је шумом и смиривао се ноћним ладом, а коњ је презао од изваљеног корјења и стригао ослушкујући далеке гласове. Све тако док се не прокиде ноћ и у дну неба не забијеље. Онда леже под неке букве и покри се кабаницом. Проже га студен и успава тишина. Одмах усни сан.

Нађе се у боју на Орљави. Углавио се међу двије мрке стијене низ које вода цури и маховина расте, па се упира плећима, док сприједа на њега наваљују два брата Латковића, крупни и бијесни хајдуци. Он се добро брани, али му се поглед отима преко њихових глава, и у дну хоризонта, гдје се пјешчана равница спаја с небом, види гдје се помаља жена у црнини, с рукама на грудима и искривљена лица. Он је зна и зна зашто рукама дојке притиште и зашто јој је лице болно искривљено. Иако све то мисли и гледа у жену и сјећа

се како ју је, у Ерзеруму, затекао саму у сарафовој кући и како се очајно отимала, ипак се присебно брани од двојице хајдука. Отима се жени и сјећању и само гледа да одбија двије хајдучке сабље, али гњев га превлађује.

— И њу сте довели! Мало вас је двојица кучке хајдучке! Има ли вас још?

Стреловито одбија, али му хајдуци љуто додијавају уносећи му врхове у очи, а он се све јаче прибија уза стијене, да га пробија влага и језа.

Буди се остуденио, с грчем и псовком у слијепљеним устима, вас протрнуо. Сунце тек излази и голица му очне капке.

Видећи да опет није спавао него кратак час и да више нема мирна сна ни пред зору, јекну од немоћна бијеса, сави се и стаде да бије главом о земљу. Тако се дуго бацао и режећи, вас запјењен, гризао црвену кабаницу, док се дизало сунце, над планином, високим небом.

Вас изгужван и сломљен, пође низ брдо водећи коња за собом. Заустави се тек кад стиже у равницу, крај чесме. Млаз воде, свијетал, и дебео као рука, падао је у корито од издубена бора. Вода се прељевала и на широко натапала земљу и стварала локве и плитке баре, изнад којих су титрали, у јутарњем сјају, лептирови и густе ројеви мушица као немирна вела.

Коњ је дуго пио, топећи копита у локви и подрхтавајући мишићима на стегнима и боковима, а он је сједио на рубу дрвеног корита, некако занесен и стишан свјежином воде и јутарњег зрака на лицу. Тада се угледа у води и видје лице осјенчено, као угљен тамно, али око главе му се савио густ рој мушица, свака је прожета сунцем и играва, па све заједно сачињавају ореол титрава и танка свијетла. И нехотице подиже руку и у води видје своје савијене прсте, зароњене у тај житки дрхтави сјај, али на руци није осјећао ништа, тако су ситна и без сваке тежине била њина сунцем

прожета тјелешца. Коњ му се нешто плахну и трже га; рој се помаче и растави, и ореол се разби.

Све до подне је јахао као у сну и, за чудо, смирен. Био би те ноћи наставио пут према Сарајеву да га на друму, у Омерову хану, не заустави Абдуселамбег из Чатића, брбљавац и хвалиша ријетке браде и плавих очију. У цијелом хану они су били једини гости. Бег га је заустављао на све начине да с њим преноћи, рачунајући да сутра стигну у Сарајево и да га свијет и знанци виде кад уђе с Мустафом Маџаром као другом и сапутником. Пристаде. Спаран дан се примиче крају, а њега све хвата сан који заправо није него неки умор у ком све зна и осјећа. Припиче сунце, а зловоља се диже до грла и гуши га.

Напи се само воде, па леже и не погледавши више Абдуселамбега, а ханџији запријети да ће убити сваког ко га пробуди, био пас, кокош или човјек.

Најприје заспа, али тада наједном, као увијек: кад се најмање нада, изиђоше преда њ она дјеца с Крима, плава и подшишана, али некако крута и глатка и снажна, па се измичу као рибе. И у очима им нема оне замрлости, нит им зенице у страху западају, него су упорне и непомичне. Он се задихао и непрестано их хвата, али запажа сваку и најмању промјену. И док се тако мучи и срди што нема снаге да их ухвати и задржи, чује како му неко иза леђа говори:

— Требали сте их пећи, похватати па на жару... али сад је доцкан.

Бјесни од муке. То је требало: пећи! И поново се диже да их хвата, али само узалуд маше рукама, јер је нејак и смијешан, а дјечаџи се измичу и, наједном, лете као облаци.

Буди се вас у зноју и тегоби, дахћући и ломећи хасуру под собом. Одмакао дан, смркава се. Ухвати га страх. Остудење зној на њему. Промукло викну Абдуселамбега, поручи кафу и ракију и свијећу лојаницу.

Тако су дуго сједили њих двојица и пили, између њих гори немирна свијећа, кутови пуни мрака и несталних сјенки, а на малом прозору парче модре ноћи. Гласови одјекују оштро и неугодно у празној соби.

Абдулселаμβег је говорио много о себи, о божевима и својој фамилији. Причао је о својој стражи на Габели. Али је Мустафа, погружен, ћутао и само се стресао послије сваке чаше. Да би га разговорио, Абдуселам поче да прича о бањалучком боју и како је гледао њега, Мустафу, гдје скаче са сплави на сплав, сам пада на обалу и сатире Нијемце.

— Па зар се испод јоргана могло да види?

— Штаа? Како?

Мустафи су сјале и играле очи, а бег се уозбиљио не знајући да ли да се увриједи или да ствар узме као шалу. Мустафа први прасну у смијех, а бег одмах прихвати.

— Шала, маскара.

— Безбели.

И одмах настави да прича како је дочекивао Нијемце које је Мустафа разгонио.

— Аман, ја мислим да сам их четерес' сасјекô, кô једног.

— Ја, ја.

— Е бели, што бијаше један, омален а брз, па нагô да бјежи, а ја се натурао за њим. Па, како ме је Бог дао брза, потеци, те потеци, те потеци...

— Па стиже ли га?

— Сад ћеш чут. Кад би уз неку страну, видим ја: он малаксава, те ти ја пристигох, па: кврц! Кô пиле.

— Ех, ех.

Маџар само фркће и одихује, а бег се распричао. Ноћ и ракија и плитка памет немају мјере, па све ничу нова и све чуднија јунаштва још његова дједа и прадједа; и његово пушкарање на Габели сасвим се преобразио.

— Таког ме зар Бог створио да немам страха. Изиђемо на мртву стражу према Млечићу, па сви дрхте и шапућу у мраку, а ја се испнем на мете-риз, па запјевам што ме грло носи, а глас у мене, Бог дао, кô зурна. Па послѣје Власи распитују који је то Турчин тако силан и газија, а већ наши знају ко је: ко море други бит?

— Е, много лажеш.

Занесен својим маштањем и ријечима, бег не чу добро.

— Шта кажеш?

— Лажеш, брате, много, одговара Мустафа, нестрпљиво и преко воље, грчевито купећи усне и грискајући брк.

Тек сад бег као да изрони из својих лагарија. Мрачнија му дође соба. Свијећа се повија и титра под њиховим дахом који се укршта. Сасвим близу види два неједнака, закрвављена и опасно свијетла Мустафина ока, као и мртвачки жуто чело и лице изнад црне браде. И увриједи се и препаде. Скочи. Преврну се пешкун, тупо лупну свијећа и угаси се.

Ако је и пијан, Мустафа се, инстинктом искусна ратника, повуче до зида, напипа кабаницу и пусат и извуче малу пушку. Између њих је био преваљен пешкун, а у дну прозор који је сад, у потпуном мраку, изгледао као свијетал квадрат. У тишини суспрегнута даха, чу мек и сиктав тон: то бег вади нож из корица. Наједном, као да га то сјети на безбројне згоде у животу, у крвавој мржњи он помисли опет: колико гада има на свијету! Али то само часак, и одмах се сабра и одмјери и срачуна положај.

Бег је кукавица и лажов, а таки лако убијају. У њега нема пушке у рукама, а ако хоће да ми приђе, мора да прође поред прозора. — Он подиже пушку, упери је посред прозора, и тако чекаше. У истини, часак касније, најприје се оцрта рука на прозору, па га онда сасвим заклони бегов струк. Мустафа окину. У праску и не чу како бег паде.

Стари ханџија Омер или није ништа чуо, или није смио да се јави.

Те ноћи путоваше без престанка кроз шуму. Коњ му је застајкивао од умора и зазирао од сјенки. Тада и он сам поче да посматра чудне облике осамљених пањева и њихових сјенки у свијетлој ноћи без видљива мјесеца. Презаше и заобилазаше оне који су имали опасан и чудан став. Наједном му се учини као да уз сваки облик иде и нарочит глас, шапат, дозив или пјевање; тихи, једва чујни гласови који се измјењују и преплићу с облицима. Сви утонуше у пуцању канџије којом је шибао коња. Али чим је престао да шиба, стадоше гласови да се роје и наваљују. Да би их опет ушуткао, он викну и сам:

— Аааа!

Али тад му шума са свих страна, из свих шупљина и са сваког стабла и листа, одговори још јаче и надвика га и засу гласовима.

— Аооо!

Напрезао се и викао свом снагом, иако му се грло стезало и дах га издавао, али су га надвикивали безбројни и неодољиви гласови и претила стабла и грмови. Јурио је не осјећајући коња под собом, вас у тонцима. Грцао је, али је викао без престанка, док год не изиђе на чистину, гдје се и гласови стишаше и разбише.

Освану на Горици, више Сарајева. Застаде међу шљивицима. Под њим је сваки час посртао коњ раскрвављених цјеваница и упалих бокова. Све је небо било озарено и танки облаци сасвим прожети сјајем. Над градом је лежала ниска магла из које су стршили само врхови мунара, као јарболи потопљених лађа.

Пређе руком преко росна лица. Узалуд је настојао да растјера два црна немирна колута кроз које му се мутно указивао вас сјај дана и град под њим. Пипао је сљепочице, окретао се лијево и десно, али су се с погледом заједно помицали и црни колутути кроз које је све пред њим изгле-

дало сплинуто, дрхтаво и мрачно. И тишина је глува, а у њој се чује крв како насједа без престанка и бије мукло у шији. Не може да се сјети гдје је ни који је дан. Помишља на Сарајево, али све му се намећу и плету, у мисли, кавкаски градови и њине мунаре. На махове му се сасвим губи вид.

Једва некако изиђе из замршених шљивика и плотова, и кад сиђе у прву махалу, заустави коња пред једном кахвом, гдје су на широкој и зеленој мераји, крај гробља и чесме, већ сједили неки Турци и сркали каву. Сјаха и уђе. Згужван, каљав, несигурно ступа кроз помрчину која му је на очима. Сагледа лица око себе, па онда их на једном нестане, да се опет за час укажу, умножена и испрертана. Сједе. Кроз хук крви у ушима, слуша њихове разговоре, али тешко доводи у везу поједине ријечи. Они су говорили о прогонима које је починио султанов изасланик, Кулаћехаја, Лутфибег.

Послије многих и дугих ратова, бијаше се намножило беспослењака и пијаница, који су по Сарајеву и осталој Босни отимали, убијали и чинили насиља сваке врсте. Кад у Стамболу додијаше жалбе, султан посла овог свог нарочитог изасланика с неограниченом власти. Тај високи човјек, што је пролазио улицама као какав испосник, блијед, погнут, оборених, танких бркова, бијаше неумољив, свиреп и брз. Никад се није осјетила толика строгост власти. Кога год ухвати пијана или беспослена, или кога му прокажу као убицу или отимача, он га баца у Жуту Табију, гдје су његови целати Анадолци давили тврдим гајтанима све редом, без испита и истраге. Било је дана кад је удављено по шездесет зликоваца за једну ноћ. Раја се радовала. Турци почеше да мрмљају на његову строгост. Али он ухвати и удави двојицу сарајских дућанџија који су га јавно оговарали, прије него се ико могао за њих заузети.

На улицама су се виђали лешеви оних који су погинули бранећи се, у пијанству или гњеву,

од хехајиних пандура. Све се испуни страхом. Крв се виђала свуда. Никад није било лакше погинути.

И сад су ови Турци у кахви говорили о хехајиној строгости. Не усуђујући се да јавно кажу шта мисле, они су само жалили што погибоше толики Турци, међу њима и чувени јунаци и мејданџије. Један старац је говорио прекорно:

— Валахи ће нас поплавити раја. Наши гину, а крштеног гада се накотило, краја му нема.

Разабирајући ријечи, Мустафи се мутно учини да то има везе с његовом мисли. С великим напором се сабра:

— И крштеног и некрштеног: свијет је пун гада.

Сви се окренуше на тај глас, сасвим промукао и шиштав као шапат. Тада га видјеше како је вас раскидан, умрљан травом и жут од иловаче. Таман као угљен у лицу. Тек тада видјеше да су му очи сасвим заљевене крвљу, у којој је остала зеница само као црна тачка у средини, да му се руке непрестано грче, да му је раздрљен врат набрекао, а лијеви брк изгрижен и краћи.

Згледаше се. А он, кроз мрак од крви, назре како се према њему окрећу сва та лица, и учини му се да се спремају на навалу. Маши се сабље. Сви скочише. Старији уза зид, а двојица млађих, с ножевима, стадоше напријед. Обори првог, али, обневидио, промаши другог. Преврну ступу у којој се кава туца. Бранећи се, као слијеп потрча на улицу. Турци за њим. Сјатише се пролазници. Неко је мислио да то хехајини људи хватају зулумце, неко да Турци гоне хехајина заптију. У последње доба су били навикли свакодневно на такве гужве, и сви су учествовали у њима с неком крволочном злурадошћу, па ма на којој страни.

Обневидио, он се заплете у вратнице, и у исти час га склопише и Турци из кахве и они са улице. Много руку га хвата. Здераше с њега џемадан, оста у кошуљи. Паде му сарук. Пуца и кошуља. Отима се бијесном снагом и не пушта сабље из руку. Како их је било много, танке вратнице се

наједном с праском оборише, рпа се заљуља и попада, а Мустафа им се истрже, размахну сабљом и стаде да трчи низ стрму махалу. Сва гомила за њим.

Бјежао је, ништа не видећи пред собом, ћелав, го до паса и рутав. Свјетина је алакала за њим:

— Држи га, махнит је!

— Уби чојка!

— Рсуз!

— Фатај, не дај!

Неки пролазници узалуд покушаше да га ухвате. Обори заптију који му се испријечио. Многи нису ни знали зашто га гсне, али руља за њим је расла. Из капија су излијетали све нови и придруживали им се. Са ћепенака су их дућанџије храбрили и бацали се на њега нанулама и кантарским јајима. Уплашени пси су бјежали упоредо с њим. Кокоши су прхале и крештале. Сви се прозори окитише главама.

Гоњену и ударану са свих страна, још једном му се у угашеној свијести мало разгали: Свијет је препун гада. Одасвуд!

Иако сасвим изван себе, он није подлијегао ударцима и трчао је много брже од свих њих. Већ се примицао зеленом гробљу на Чекрклинци, кад из једне ковачнице изиђе Циганин, и видећи да гоне полунага човјека, баца се на њега комадом стара гвожђа, погоди га у сљепочицу и обори на мјесту.

Крупна звијезда прелеће преко мрачна и уска неба, а за њом се осуше ситније. У час згасну и посљедња. Мрак и тврдо. Тврдо. То је било посљедње што је осјетио. Прогонитељи су пристизали.

ДАН У РИМУ.

У оно доба кад су се наши расули по свијету избјегао је и Никола Крилетић, добровољачки потпоручник, Мостарац. С тешком раном на кољену, која је споро зарастала, и с великим одликовањем на грудима, које је само празником носио, прошао је као добровољац и курир већину европских престоница.

И нигдје се, кажу, није зачудио.

Његови судови о земљама и градовима били су заносни или оштри, али увијек кратки. Најкраћи је био о Риму.

„Све сами голи хајдук!“

Разлоге није имао обичај да наводи. Уистину је у Риму провео само један дан, а у зору другог дана је отпутовао за Крф.

Стигао је једне вечери у марту, и пошто је предао пуковнику пошту, одвео га је Станић у хотел. Тај Станић је био црн и дежмекаст Далматинац, који је некад као студент теологије пребјегао у Србију, а сад је био писар посланства и вјештак за избјегличко питање. Обећа да ће доћи сутра по њега да му покаже Рим.

Пошто је извадио цивилно одијело из кофера и метнуо панталоне испод душека, да би сутра имале форму, и пошто је ћемер са уштеђеним наполеонима метнуо под јастук, Крилетић леже и заспа одмах.

Сутра у јутро бијаше мутан дан, Крилетић се је управо био обријао и умивао се гласно, кад Станић дође по њега.

У Виа Национале их ухвати киша. Шкропац је тукао по асфалту да су клобуци воде скакали

као густе цвјетићи. Утрчаше у капију неке цркве. Уђоше најприје у предворје, у коме бјеше поредано много мокрих капута од гуме, које је чувао неки старац. И они прислонише амреле. Уђоше полако у цркву из које је допирао крупан глас. У про-страној цркви, у свијетлу кишна дана, бјеше мало свијета; са амвона је грмио плећат и обријан през-битеријански пастор. Сјећајући се лондонских цр-кава Крилетић одмах препознаде да није католичка.

Пастор ућута, а један висок човјек с брадом и наочарима сједе за хармониум и поче да пјева у басу, пратећи се сам. Жене из клупа прихватише. Кад се пјесма сврши, пастор опет поче да грми и ге-стикулира. Крилетић зијевну, примаче главу Ста-нићу и упита га шапћући.

— Колико има католичких цркава у Риму?

— На стотине.

— А енглеских?

— Биће да је ово једина.

— Хм! Па баш да ја у ту упаднем.

Опет ућута пастор и опет поче пјевање, отег-нуто и једноставно са каденцом у рефрену:

Jesus Crist, my love!

Крилетић удахну ваздуха и поче да пјевуши за њима, најприје тихо па јаче, док се коначно код свакога рефрена није разабирало његов бас. Сјети се како је у Лондону у официрском кубу пјевао: It is long way... и дође му пријатно да уз отег-нуту пратњу хармониума и реске гласове Енгле-скиња пусти глас.

Станић га потезе за капут.

— Бога ми ће нам украсти амреле!

Кад се свршила пјесма и опет почео пастор, Крилетић рече готово гласно:

— Па да идемо.

И на велико чудо и негодовање оних који су сједели око њих, дигоше се обојица у по службе.

Кад су изишли Крилетић само промрси:

— Е, гдје ја нећу упасти!

И није више хтио да говори о цркви. Одоше да траже пива.

Поподне и вече одлучи да сам прође градом и да се проведе. Посље ручка рече Станићу:

— Не треба ти да долазиш.

Тежак од обилна ручка и пива, спавао је дуго. Разведрило се и спремао се свијетао сутон посље кише, кад се успео на Пинчио. Парк пун свијета. Трешти војна музика. Како се лако иде, испаван и умивен, по стазама још влажна пијеска за које се не зна куда воде. Сунце залази поред куполе Светог Петра.

Крилетић ступа.

Дјевојчице на клупама увлаче ноге под сукње; стрепе од његова погледа.

На тераси, наслоњени на камену балустраду, људи што посматрају Рим и сунце које залази. Талијани. Енглези са фотографским апаратима. Неки брадат јерменски епископ, са пратњом. Парови који се чврсто држе за руке. Пошто је бацио један равнодушан поглед на поље од кровова, торњева и купола, угледа под собом пролистала стабла и уз ограду јоргован на пола процвао. Одмах се сјети куће и дјетињства, кад је у један шупаљ дирек иза јоргована крио никлен новац што је крао маћехи, пакосној жени зелених очију. Заголица га на смијех и насмија се полугласно. Неко га погледа. Брзо је сишао низ бријег.

Доље у граду већ се смркава. Врева и безбројан свијет. Улице се дуље и савијају. Сваки угао обећаје да ће се нешто пријатно догодити. Вече мирише на авантуру. Свирка из далека. („Као у Одеси“.) Ловио је погледе жена. За једном која се је смијала уђе у капију.

Тако је прошао многе улице и било је већ девет сати прошло, кад на једној малој пијаци, са фонтаном која је високо бацала воду, осјети мирис пржене рибе и глад и жеђ у исти час, и уђе у ресторан.

Мален ресторан. У њему густо поредани столови, малени и бијели. Већ ријетки гости. Пријатно свјетло. Крилетић сједе у кут. Тешко се споразумијева за јело; гони келнера српски, али газда, риђокос и окретан, увјерава странца, да ће он да га задовољи. Збиља се редају добра јела. Само зеље враћа. Вино, бијело, у боци оплетеној танким шашем, реско и добро.

Крилетић пије.

Бјеше у њега друг, заједно су истјерани из трговачке школе, па кад се напије жилавке (мало је слична овоме!), а он напред мостарске ћуприје развезује кравату, „вријеме је“ каже „да се спава“. А поподне и свијет се смије.

Крилетић пуши. Чачка зубе и испира вином. Једна од оних вечери кад је цигарета слатка, а вино питко и нема жеља, сем једне велике која га испуња свега, а сама по себи је радост. Удахну дубоко ваздух и онда га шумно избаци надувши образе. Неки гости се окренуше. Тек тада спази близу себе један пар. Ћелав мушкарац и витка црнка; испод стола јој вире пребачене ноге у црним чарапама. Крилетић погледа у ноге па у њу. Она је пушила и гледала за димом. Крилетић поручи још вина. Накашља се, жена га погледа, а он јој намигну лијевим оком лагано, сарошки.

Мислећи, да или није видјела или није разумјела, и да би био разумљивији Крилетић мрдну обрвама и показа главом и очима на мушкарца а онда је погледа — ех! — у очи, осмејкујући се нимало двозначно. Она нагло повуче ноге и окрену главу према мушкарцу који је погледа. Крилетић наслонио главу на длан лијеве руке, а десном точи полако вино, држећи мали прст одвојен од осталих. Мушкарац зовну љутито да плати, а жена скупи широки огртач, торбицу и амрел. Изиђоше, прво она па он. Крилетић је цупкао ногом под столом, климао главом и рече полугласно, за себе:

— Знамо ми и таке!

Пуст остаде кут. Малко је тужно, а неодређена жеља у њему још већа. Он тражи мезета. Не разумију га, а он се диже и сам доноси иза велике тезге у другој соби сира и масних колачића. Нуде му наранџе.

— Море, немам ја ђеце.

Вино постаје љуткасто и мора да се пије у великим гутљајима. Газда почиње да се врти око његова стола, као да би нешто да му каже, па се учтиво увија и скањује. „Све за паре“ мисли Крилетић; сјети се да опипа буђелар. На мјесту је. Добро.

— Е вино вам ваља. Алал ти вјера.

Добростиво признаје Крилетић као да је нечим другим незадовољан.

Газда се негдје изгуби, а он се и опет сјети покојног Тикице, с којим је заједно истјеран из трговачке школе, и тараба у махали, кад се полако, полако смркава као дуго весеље, и глумице која се звала Бугарска и неких „угурсуза“, и пјесме, жеља му разапне груди, порасте до самог грла и поче пријатно да га гуши. Осјети сам свој дах, врео и вински.

— Јеси ли се наспавала,
Море, дилбер Анђелијо-о!

Свиђа му се и глас и сам себи је пријатан и лак.

Опет се створи газда крај њега као опомена и ишчезе.

Откуд му дођоше на памет Карловци? То је било давно. Сву ноћ су пили, а пред зору калуђери нададоше грају. Ниси ти, кажу, крштен кад си из Херцеговине и кад толико можеш попити. Он се брани, али не може од смијеха. Један професор му кумује. Биљежник му лијева за врат бијело вино, а калуђери пјевају громко неки дивљи тропар и питају га да ли се одриче врага и његових дјела.

И онда сви заједно пјевају неку сремску мрсну пјесму.

Дође му да се смије, не може да се сјети првих стихова, али ритам бије ногом и пјева у басу два три посљедња:

..... девојчице,
 Чија ли си ти?
 Ја сам сека из Осека,
 Трговачка кћи.

Весело. Сасвим весело. Опет се појави газда и погледа прво на сат па на госта. Крилетић се ражљути. Његово весеље остаде, само доби нов облик: веселило га је да приговара и тражи кавге. Сад зна: риђокоси газда га потсјећа на једног новинара из Сарајева с којим се је жестоко посвадио у Хаџи-Лелечићевој механи, јер је омаловажавао Мостар и Мостарце. Вара га сјећање и вара га даљина. Све му долази близо, и познато, и лако: шта је ово све према снази што је у њему, шири се и разапиње га? Омјера своја рамена, једно на друго.

— Их, подврискује Никола, шири руке, испрсује се а стего песнице. Подрхтава стакло на столу.

Газда у неприлици обилази, мало подаље, око њега и хоће да заусти да га диже.

— Сињоре.....

То га коначно увриједи. Неразумљива му је и неописиво га љути туђина. Жестоко га прекиде.

— Ништа! Ништа! Сви сте ви једнаки. Багажа. Ба-га-жа!

— Сињоре.....

— Ништа! Ти си мени у Хаџи-Лелечића рекао да би требало засути Иван. Каже: тунел засути, да Херцеговци не могу у Сарајево. Увреда! Ја!

— Ух!

Крилетић шкрину зубима и скочи. Преврну се боца и паде на чашу. Опет се смирује и сједа.

Касни и посљедњи гости. Неки кочијаши и пијанице од заната искупили се крај врата, па посматрају страног пијанца како се објашњава са газдом. Смију се. Прилазе ближе. Крилетић, већ свим увријеђен, поднимио се на лакат, а ноге испружио далеко па тако на пола лежећки добацује газди по коју ријеч, а очи му закрвавиле и напола заклопљене.

Газда се обраћа оној четворици и тужи им се. Крилетић грми мукло и кратко.

— Сиктер! Ти и они.

Газда га и опет моли да изиђе, јер ће да плати глобу, радњу ће му затворити. Крилетић лупа руком у астал.

— Вина ти мени дај, а за друго те не питам. И вади новчаник, показује франке, доларе и рубље.

— Је — — — рауер — — оца ти, кога сам ја још преварио?

Отпасује се и вади скривене наполеоне, премеће их с длана на длан и опет вришти.

— Зар за мене да нема вина. А ови овђе?

И псује им свима мајку и каже како је он данас видио њихово господство. „Тарете“, каже, „истом марамицом и нос и ципеле. Фуј!“

— Еј, газда, вино хоћу, најскупље и најбоље. — — је tout рауер — —

Диже се да тражи газду и крчи пут између гостију. А њих се сакупило седам осам. Међу њима је и један послужитељ експресних возова. Он се примиче Крилетићу, и почиње да га мири француски. Крилетић га не разумије; али видећи му послужитељску униформу мутно се сјети неких Белгијанаца и неког концерта Црвеног Крста у Паризу, и тапше га по рамену.

— Белгијанац! Аферим! Ти да сједнеш са мном па да пијемо ко браћа, а ово да изјуримо напоље. Све! Е баш... кад си Белгијанац! Једино Србија и Белгија! А све друго багажа. Багажа! Једино Србија и Белгија пропадаше. Нека! Само цигани не пропадају! Аферим!

Послужитељ се смјешка у чуду. Газда иза тезге виче талијански и обећаје им за сутра балон вина, ако му избаце напаст из ресторана. А Крилетић стоји међу њима, за главу виши од свих, и гони их напоље.

— Ајде, сиктер ви, да вам платим, па напоље.

Тада се један, понајмањи, заскочи и удари га свом снагом у трбух. Крилетић се заљуља, смрче му се, али би био одржао равнотежу да му онај исти послужитељ експреса не скочи за леђа и не стеже га за врат. Опсова им све и спомену Милоша у Латинима. Паде, а сва се гомила баца на њега. Још само стиже да лијевом руком удари једнога по тјемени да је одлетио до тезге на којој заиграше боце и чаше. Једнога уједе за руку. Застења, помисли на револвер у целу и шкрину зубима. На свакој руци му сједе двојица. Врат му је стегнут, крв му иде у главу. Осјети да слаби и губи свијест и још се једном тргну цијелим тијелом да се сва гомила над њим заљуљала, а онда поплавље све око њега, и занесе се. Дигоше га, растворише врата широм, и изнесоше напоље.

Била је близу поноћ. Мала пјацета испуњена тамом и шумом вјетра и воде. Југова ноћ без звијезда. Насред трга фонтана баца високо воду, а вјетар јој заноси млаз преко базена и просипа с пљуском по калдрми. Пренесоше га и положише под сам млаз воде, који му се расипао по глави и грудима. Кад осјети воду он се трзну као у сну. Студен поче да га мучно боли у замрлој свијести. Сви се брзо разиђоше. На ресторану се спусти ролета.

РЗАВСКИ БРЕГОВИ.

Испричаћемо кратко али вјерно како су искушења дошла и прошла и како су их брегови подносили и коначно им одолили.

Ти су брегови прастаре формације, са солидном базом, богате хумусом, травом и шумом, изложене при дну незнатним ерозијама а по врховима збријане сјеверним вјетром. На њима расте све. Понајвише црн бор и оморика, прошарани честим шипразима бјелогорице и стрмим ливадама на типичним пропланцима који дају милину босанском предјелу. Понеки има видну вододерину као бразготину, а неки крију у завојима и расјелинама пишталине и мочари које ни љети посве не пресушују а увијек су пуне дубоких трагова говеђих папака и коњских копита. На раскрченим стрминама, према западу, држе се раштркана села са очитим напором, као да су вјечно на поледици.

Највећи је Голеш, шиљат, посве го врх егзотичних линија, изнад шума и свих брегова, господар источног хоризонта. Најмањи је Биковац, изнад саме вароши, свладан и припитомљен, на подножју му пасу гуске, а по хрбату расте бостан. Између та два, највишег и најнижег, се дижу, преплићу и вежу Боровац, Банпоље, Глогово, Вељи Луг, Мољевник, а по страни је Стражиште, голо као сироче.

Такви су рзавски брегови у првим сјећањима: увијек исти у облику (има нешто моћно и утјешљиво у безбрижним, увијек истим контурама брегова крај којих проводимо живот!) а без престанка промјенљиви у боји. Зими једнолично бијели под дубоким снијегом или сребрнасти под сланом и

мразом. Љети превладава контура са лаганом, поспаном измаглицом од жеге, у вруће дане. А најчудеснији у јесен кад се све мијења и преображава, појављује, сакрива или нестаје. Тада се на брегове пролије зрелост и сјај и толико боја колико их може дати сунце у плођењу са земљом, водом и ваздухом. Поцрвени (у свим нијансама) руј и авдиковина, пожути љесковина и јасика, по-тавни и брзо опане лишће на дивљакама а кроз голе гране се укаже по која бијела бреза; сиве и сребрнасте дођу покошене ливаде а прегорела и смеђа стрништа; папрат добије боју рђе; и још се по неки грм сјети па процвате; и шипци заруде; и глог и дрењак стану да дозријевају.

Ако по неки сватови или погреб и прођу низ стрме стране, између бујади, то не поквари, ни за час, ни мир ни склад боја. Каткад се сагради нова кућа или хамбар у ком селу; и новотесана бијела даска се смије међу боровима и удара на далеко у очи, али убрзо, под кишом и вјетром, посиви, потамни и изједначи се с околином.

Тако је од вајкада пролазио живот брегова у здравој једноличности, а под укрућеним облицима изгледало је да се ништа не развија и ништа не мре, толико је ново жито личило на лањско и покојни на новорођене.

Тада се, у једној мочари рзавских брегова, заглиби турски топ, на бијегу послје гласиначке битке. А неколико сати иза тога уђоше у варошицу испод брегова Аустријанци, прашни и љутити.

Све се разбјежа и посакрива, оста сам Али-хоџа који је ишао пред топчијама, прикован десним увом уз дирек на капији. Једни кажу да су га приковали Аустријанци, а други сами Турци, јер није хтио да бјежи. У том болном и смијешном положају је остао цијело поподне. Али је изнио живу главу, само је посље цио живот повезивао ахмедију мало ниже на десно уво и није могао да живе види ни топчије ни топове.

Али тај заглибљен топ и модре униформе и Али-хоџина несрећа само су почетак бурних година које су долазиле на рзавске брегове.

Први дође на ред Биковац. Аустријанци проширише пут минирајући стијене. Први пут се разлегну динамит и одјек му оде, као насилан и зачуђен странац, од бријега до бријега. Послије дођоше многа кола и коњи и зидари и тесари, који почеше да граде касарне, станове и штале на Биковцу. Стиже батаљон пионира. Све млади и бијесни Тиролци. Одмах зађоше по кућама, иду и у села; ударају на куће, траже да купе јаја или млијека, хватају жене за груди. Пењу се на димњак на касарни и опонашају хоџу на мунари, а у вече се ухвате под руке, закрче цио сокак и пролазе пјевајући неразумљиво, а очима стријељају пенџере и питају ријетке пролазнике, гдје има жена.

Капетаница, пуна и румена, јаше с младим официрима. Сав свијет гледа како јој љубе руку све до лакта и подижу је на коња. Дјевојке се чине да не виде, а жене се сашаптавају.

Биковац се сасвим промијени. Посјекоше некад чувене орахе. Избраздаше бријег путељцима, посадише багренове, дигоше терасе и ладњаке, подстригоше грмље. И све је било под конац и на прав кут сведено. Довезоше први клавир. Начинише тенис. Турска дјеца су им дохваћала лопте. Друге зиме је био и маскиран бал. И свако је могао видјети с прозора, ма и не вјерујући раширеним очима, како се у рано јутро враћају, маскирани, официри и жене им и вриштећи, мртви пијани, поваљују једни друге у снијег.

Војска је расла. Дође ред и на идући бријег. На Банпољу начинише стрелиште. Ископаше ровове. Посадише фигуре црне, бијеле и модре. Саградише касарну у облику тврђавице с кровом од лима. А у мркој стрмини саставише од окречена камена иницијале царава имена, да се на дан хода могло видјети. И толико су из године у годину

ровали, копали, крчили, зидали и дограђивали, да коначно бријег поче да губи свој негдањи облик.

Дође и први предстојник, Нијемац, реуматичан, пензионисан официр; грдна пијаница и особењак, изазвао је безброј чуда и неспоразумака.

Па ипак свијет поче да се привикава, да ради и пазарива са војницима, официрима и њиховим женама.

Би мало узбуне код првог рекрутовања. Младићи су се одметали и бјежали у Србију. (Многи је прешао ноћу преко Вељег Луга). Жене су чекале пред конаком и падале пред ноге комисији и плеле им се око чизама и мамуза. Али кад се први вратише из Беча, угојени и намирисани, заносећи у говору на њемачку, свијет се умири. Још су мајке плакале. Неки одоше и у жандаре.

Тако прође доста времена. Док једне године не дођоше инжињери и чиновници да састављају катастар. То изазва велику узбуну. Мјерачи иду из села у село, наши момци им носе велике бијеле амреле и апарате и побијају кочиће, гдје им нареде. А сељаци се забринули, звјерају у недоумици, праве се важни, ваде турске тапије и тескере и у себи стрепе за бразду. Никоше распре и сукоби. Суд пун сељака. У Мириловићима умало не убише геометра, разбише му *шеодолиш* и амрел на комаде. Али и тај се посао доврши. Коначно сва земља би премјерена и разграничена, сва се шума обиљежи и подијели. Сељаци се навикоше да иду у грунтовницу као и у цркву или механу.

Али прије него мјерачи одоше догоди се још једна невиђена ствар. У једног од инжињера била је жена, маџарска јеврејка, витка љепотица, крупних очију и велике косе која јој је увијек бацала сјенку на лице. Она се заволила с једним риђим, као кап младим потпоручником. На врху Боровца, пуном стаза и младих борића, нашли су их једног дана обоје мртве. Он је убио њу, па себе.

Свијет није могао да дође себи од чуда и снебивања. Мислило се да ће их сахранити на Боровцу, глуво и криомице, али се није догодило тако, него су их сахранили у гробљу гдје се и сад може видјети натпис у камену: Рене Фулт у двадесет другој години младости своје. И још су сви гледали у спроводу инжињера, без наочара, а сузе му иду низ браду. И то се није никад видјело ни чуло међу бреговима. И послвије петнаест година то је свијет спомињао и жене су, још увијек са сузама у очима, причале какву је косу имала, грешница!

Затим су дошле неколике мирне године. Градили се друмови, нове државне зграде и жандарске касарне у планини. Кад једног љета опет избише инжињери. Није се могло разумјети шта раде, али су сви говорили да ће провести жељезницу и да ће пруга ићи кроз бријег изнад вароши. Једни су се кладили да то неће моћи учинити, други су тврдили да ће довршити и то као што су све остало. На јесен дођоше и радници. Талијани, скромни и мирољубиви и лакоми Личани и Приморци. Прокопаше Биковац. Поче се копати тунел кроз Глогово. На зеленом и облом бријегу се отворише ранице, да је из далека изгледао као нагрижена лубеница. Указа се унутрашњост бријега од наслага шкриљевца и косих блокова живца камена. Радило се брзо. По ваздан грувају мине. Отвор се шири а око њега се слаже камен и земља из нутарњости. Говори се да ће радити и по ноћи. Свијет неће да вјерује, („Бог је дао ноћ за спавање“), али види да се ујутру враћају блиједи и чађави Талијани са уљеним свјетиљкама као кадионицама на кажипрсту. Разведоше путеве, подигоше магазине и бараке. Бријег се изобличио. И у саму недјељу се ради.

Чим је рад почео саставише наше газде конзорциј за исхрану радника. Варош се напуни свијета. И сељаци су пуни новца, раде с коњима а и дјеца им раде на прузи с Талијанима. Многи почеше да

носе пантале и ципеле и пуше цигаре куба. У Добруну Турци ранише неког циганина што је јавно јео крметину. Цијене скачу. Недјељом пуни сокаци пијаних бараба и шкутора са пауновим перјем за зеленим шеширима и минђушом у уву, па женскиње не може да се помоли. Само погана Савета и циганка Муша иду раскречена корака поред ријеке, вуку се по грмљу с радницима и у марамицу завезују зарађене круне. А жељезница напредује.

Залуду се причало да се ноћу нешто приказује у тунелу и руши радње. И непослушно Глогово би укроћено; тунел би пробијен. Инжињери учинише теферич.

Још је било неких нереда и узбуђења.

Неке газде банкротираше, али се неки нови обогатише и подигоше. Мине су расплашиле рибу из ријека и дивљач из шума, рањавале стоку на паши. Ради откупа земљишта уз пругу вукле се дуге и страсне препирке. А кроз све те догађаје провлаче се жандари у црну са црвеним гајтанима, свијетли, мирни, гојазни.

Коначно, четврте године у прољеће, прође први воз на цијелој прузи. Отад многи сељаци остадоше стално на раду код пруге. Свијет је чешће ишао у Сарајево, ради набавке или забаве.

Некако одмах са жељезницом појавише се и први трговци дрветом. Најприје су долазили наши. Посјекли би коју стотину борова па отишли. Али једног дана освануше двојица Нијемаца, купише једну кућу и земљиште близу станице. За њима дођоше други у зеленим шеширима и кратким панталама. Стадоше најимати раднике и подизати штале и магазине. Нико није разумијевао чему толики трошкови и припреме, док се одједном не просуше војске радника по шумама. Проведоше путеве куд се никад није пролазило, подзидаше осјелине и насуше јаруге, положише шине, и на малим вагонима поче да силази дрво са брегова и да се товари на вагоне или сплави.

И опет се просу новац у народ. Радња се ширила. Купише нова земљишта. Подигоше пи-лане. На приступнијим мјестима шуме се видно прориједише. Високи борови на Мољевнику се могу оком пребројати. Сјеча се шири и прелази из једне шуме у другу и с бријега на бријег. Дивиденда је расла. На слагалиштима су лежали, на хиљаде, борови као поклани и крај њих наслагани торњеви храстове дуге из Сухе Горе.

Сад се и села упознаше са страним радницима, њихове жене су училе сељакиње како се штиркају сукње и кувају слаткиши. Али и високо изнад села, по најгушћим шумама, било је већ просјечених чистина гдје се чула штајерска хармоника и у преваљеној папрати бијелили згужвани комади њемачких новина и празне кутије од конзерва. Дивљачи нестаде потпуно.

И све што су странци радили било је пуно неке самосвијести која нас зачуђује и поништава, моћно и лијепо на очи, али неразумљиво.

Одмах иза тога поче да стиже војска. Артиљеријска бригада, неколико батаљона пјешадије. Трговине и механе прорадише поновно. Опет се просу новац у народ. Официри на Биковцу приређују вечере, пјевају ратне пјесме и пуштају ракетле. И остали брегови су пуни војске; потегнут је ланац стража уз србијанску границу. Тако потраја цијелу јесен, док се све не сврши мирно и војска не оде у Сарајево. Али сигурност се не врати више ни у варош ни на брегове. Артиљерија добрим дијелом остаде и даље на положајима. Минираше камени мост, жандарским касарнама по бреговима дадоше појачања. Градила се тврђава у великој тајности. Прогонили сумњиви.

И кад рат уистини букну, би дочекан и у вароши и по бреговима са стрепњом и великом забуном, али као природно ријешење дугогодишње напетости.

Добро храњен и улежан гарнизон се прелис бијесом на варош и брегове. Похваташе и по-

везаше виђеније грађане и студенте који су били дошли кућама. У једну бараку крај моста затворише попа и газда Симу као таоце. Устрашише и смекшаше свијет и убише сваку помисао на отпор и буну. Први дан објесише четири сеоска кнеза на пијаци.

Али операције отпочеше наши боље. Прве ноћи заузеше неке од рзавских брегова и сутрадан ујутро паде српска граната на мост. Настаде забуна не само у грађанству него и у војсци. Јуре збијени и незаштићени одреди и сваки час мијењају положаје.

Отад су наши бомбардовали мост сваки дан, а Аустријанци су одговарали с лијештанске косе, али нису могли да пронађу и ушуткају маскиране батерије на бреговима. Покушавали су и фронталан напад. Без успјеха. Све то вријеме наши су копали с источне, заштићене, стране пут уз Голеш. И једног јутра пуче топ и с Голеша. Тако дође искушење и на највећи од рзавских брегова: наши су ровали у њему путеве и земунце, а Аустријанци су га тукли артиљеријом највећег калибра.

Коначно се аустријски фронт засука и сроза и помаче, заједно са сужњима и таоцима, према Сарајеву.

У свему што се тада догађало, а догађале су се ствари неописиве и страшне, нису се више издвајали поједини догађаји ни распознавала поједина лица. Једини догађај о ком се бар кратко говорило, била је ненадана погибија газда Недељка Ђукановића, јер је био војни лиферант и врло уважен код Аустријанаца.

Одмах првих дана се угнијездише у доњим селима шуцкори. Повезаше мушкарце а устрашише жене и дјецу и туда су се вукли дању и ноћу, пушкарајући без потребе, од страха или бијеса, пијући ракију из напуштених кућа и тукући усплахирене кокоши по авлијама.

Једино горња села остадоше незапосједнута, јер наши нису могли да се спусте а шуцкори нису

смјели да се испну до њих. Ту су биле понајвише Ђукановића куће. У њима се живило у великој неизвјесности и страху. Договарало се и вијећало и поступало час по дубљим инстинктима, час по неукој сељачкој памети. Жене су плакале, а мушкарци их ружили. Најугледнији од Ђукановића, газда Недељко, напола поварошен трговац дрвџом и лиферант, савјетовао је мудру неутралност.

— Да Бог, да да српски топ надбије, али све се бојим да неће.

Млађи су, напротив, вјеровали и предлагали да се иде у шуму и скривени у збјегу да чекају док се наши спусте. Погодише се да млађи бјеже а Недељко с братом Милојем да остане у кући код жена и дјеце.

Прођоше два дана с обичном артиљеријском паљбом на коју су се већ сви навикли и с ријетким пушкарањем. Недељко је по ваздан радио с братом, тесао држалице и поправљао под на хамбару, („за зиму“) само да заглуши бригу и немоћну мисао. Трећег јутра Аустријанци, у зору, потискоше Србијанце из првих положаја, запасаше бријег до под сам врх и освануше пред Ђукановића кућама. Пред њих изиђе Недељко, као најстарији, и дочека их гологлав, раширених руку и покорно сагнуте главе. Били су већином Нијемци, један је говорио чешки.

— Треба да идете с нама.

— Ми се покоравамо, господине.

Он је метао јанџик преко себе а брат му се криомице крстио, кад се чу говор и избише шуцкори. Било их је петнаестак, неки варошки Турци, понајвише цигани и фукара, неиспавани, чађави и пијани. Кад их виђе, Недељку заигра јабучица на грлу и само што рече жени:

— Ти пригледај.

Шуцкори се одмах споразумјеше с војницима који одоше даље и препустише им оба сељака. Претражише кућу па их онда потјераше пред со-

бом. Из куће се нико не помоли да погледа за њима.

Кад виђе да их не гоне у варош него уза страну, Недељко поче да моли најстаријег Турчина, тријезна старца :

— Немој, Ибрахимага, турске ти вјере, да погинемо на правди Бога!

Али се Ибрахим узалуд сашаптавао с осталима, јер нико није хтио да га слуша. Сви су псовали. Један циганин му је махао дугачком бајонетом испред очију.

— Доста је било вашег! Пропало је српско, газда Недељко!

Недељко је снисходљиво ћутао.

Кад су били на раскрсници, испод једног граната бора, један циганин отпаса са себе дуг, танак конопац и поче да веже за најнижу грану. Милоје проблијеђе и задрхта а Недељко заусти:

— Немојте људи... молио је тихо и понизно, али га засуше псовкама и виком и стадоше да га гурају кундацима под конопац. Тада се он одједном окрену, испрси, вас се промијени, поцрвење му шија и набрекоше дамари, стиште песнице и стаде да виче на њих с висока као љутит домаћин и човјек који је толико година радио са свијетом и стицао углед, самосвијест и иметак.

— Зар тако, пси ниједни?!

— Јаваш, Недељко, наш је вакат дош'о!

— Ваш?! Пху!

— Безбели; нема више Србије.

— Србија је била и биће опет, а ви ћете остат цигани к'о и били.

Свађали су се као на пазару.

— Крмак! Удри га!

— Курво влашка! Муртатине!

— Ко? Ја? Ја сам поштено радио и са Швабом и са Србином и са сваком вјером, и свак ме

је знао и признав'о, а ви сте ђубре били и ђубре ћете остати. Пху! Пси вам мајку балинску!

И газда Недељко отпљуну, вас црвен и задуван, и машући одрешито десном руком пође кратким, гњевним кораком под конопац, као што је послјије какве свађе у чаршији излазио из дућана.

Милоје је био нијем, вас премро од страха. Морали су га носити под вјешала.

На повратку, шуцкори, псујући још увијек и халачући, куцнуше старој Ђукановићи на прозор.

— Стара!

— Стара, ено ти горе Недељка и дјевера, чекају те да им зовеш поп Алексу, да им чати молитву.

Али се из затворене куће није нико одзивао.

У низинама се чу пушчана паљба. Било је ведро јутро и сваки је метак одјекивао брдима.

И саме аустријске власти пожалише убиство газда Недељка и хтједоше да поступе проти шуцкорима, али се домало све заборави.

Рат леже свом тежином на брегове. Каода се тек сад право показа зашто је све оно рађено, зидано и доношено из године у годину. Сва се туђинска благодат претвори у ужас. У четири године се измијенише војске и борбе, попалише села и шуме, уништише стоку, упропастише иметак. Људи се расијаше по цијелом свијету. А кудгод је који ишао и доходио носио је, као студен камен у утроби, мисао на раскућену кућу и побивену дјецу.

Послије прогона дође глад и истријеби све што би слабо и нејако. За три године остадоше брегови необрађени и видјеше што нису од Сераскерових времена видели: гдје двије жене ору на једној крави, плитко и кривудаво.

А четврте године, опет у јесен, изненада почеше Аустријанци да се спремају на обрану. Али тек што су почели да чисте затрављене ровове

наједном све напустише и уз шкрипу и топот одступише пут Сарајева. А кроз исту ону просјелину у којој се пред четрдесет година заглибио усташки топ на бијегу, уђоше наши. Били су у плавим француским униформама, мртви од умора и несна.

Након првог тајца и невјерице настаде у вароши и по селима весеље. Пило се, пјевало и плакало. Али је у свему било одвише сјећања на мртве и отсутне. А кротки побједници се разиђоше по кућама; сједе крај огњишта и одвиклим покретима милују дјецу или хране кокоши. Понеки стоје дуго на крњем мосту, посматрају зелену, брзу ријеку и све запиткују је ли баш то та Дрина. Још један мјесећ пролазаше војска и комора а онда и тог нестаде.

У вароши је само мален одред војске. Промет је незнатан и живот једноличан. Само су куће још увијек ишаране и оспичаве од пушкарања и камени мост преломљен круто по средини. Али на бреговима је све ишчезло.

И вјетрови и кише и лед и жега и гром и све безбројне силе у земљи и нагони у људима, удружени, брзо и без прекида раде да поврате брегове у њихов некадањи мир и једноставност. Као по плану и нутарњем дубљем закону, све тежи да се поврати у првашњи облик. Брегови збацују са себе све као мрску хаљину.

Давно је обрасла крчевина око тунела. На Голешу и Маљевнику труну земунце и осипају се и слијезу ровови, а све прераста травом и грмљем које јача сваког прољећа. На Банпољу разорена тврђавица и иницијали царава имена, а на Биковцу изђикале оgrade од живице, изблиједио и затравио тенис, посрнули црножути диреци на капијама с препуклим натписима: *Zivilisten Eingang verboten*. Прокисавају и труну бараке широм растворених врата и поразбијаних прозора. Пилана је изгорела.

И тако је, мало помало, све страно избрисано као погрешан рачун. Остали су само брегови као што су били од увијек, обрасли и обрађени, у очекивању бољих догађаја.

ЉУБАВ У КАСАБИ.

Касаба лежи у котлини. Рзавски брегови, олујачке стијене и лијештанска коса затварају је високим, готово правилним кругом чији пречник није већи од по сата хода. На пјесковиту и водоплавну ушћу, међу двије горске ријеке нестална тока, које пријете и харају поплавом по два пут на годину, тако стиснута вијенцем брегова да јој се посљедње кућице ослањају о њихове изданке, љети бијена сушама а зими усовима, у прољеће неочекиваним мразовима.

Да није великог каменог моста који је најважнија тачка на путу за Исток, никад не би на том мјесту и у таким приликама настала варош. Зато у тој Касаби коју је створила нужда и жеља за стицањем, а не повољни услови и природан развој, није био ником лак живот. Откад постоји, у њој није никад било мирна посједа, сигурна мјеста ни цијеле веселе године. Стицало се јест, али богатство се ту није никад показивало ни мирно уживало, него се је морало, једном стечено, крити, сваки дан поновно освајати и служило је више као јамство за немирне и оскудне године које могу увијек наићи.

Затворен видик, мршава земља, дивља клима, честе похаре и ратови, давали су већ дјецу касабалијски изглед, борбен и манијачки. Кад би младић дорастао, оженио се, стекао дјецу и — навршио двадесетпету годину, он је већ био оборужан за живот у Касаби и завршен као тип: мрк, погнут, жилав, оштра жмиркава погледа, послован, понајвише ћутљив и забринут. Остаривши тако рано, он послије живи још педесетак година и више а

да се готово и не мијења. Тек што посиједи и погне се јаче.

За весеље не знају. Зајажена животна радост се јавља као силовита страст и испад, појединачки или скупни. Оно што тежак живот и немилосрдна борба још оставе у њима од човјека, смирују у вјерској церемонији или устаљеним и простим формама фамилијарне привржености и трговачке части. У ванредним случајевима показују неочекивану солидарност, смјелост, благодарност и величину.

Тако се рађају, удају, жене, стичу, живе дуго, тешко, глуво.

И ту се једном јавила љубав: кад је Рифка завољела Леденика.

Леденик је из хрватске племићске фамилије, одрастао у Бечу, био поручник код драгонера па ради многих авантура и неких новчаних незгода морао да напусти службу. Користећи се добрим везама и својим знањем језика, склонио се у Босну, гдје је постављен за шумарског капетана у Касаби.

Рифка је кћи старог Папе, јеврејина, који је пред педесет година дошао из Сарајева као сиромаштаклар а данас је први газда и трговац. Нема јој пуних шеснаест година а већ одавно не може мирно да прође кроз чаршију. Ма како удешавала ход, све на њој трепти, игра и дрхти: хаљина, груди, коса. А млади дућанџије који морају увијек да имају по једну таку пилицу (кад се једна уда друга дорасте), дижу главе с посла, цвркућу, кашљуцају и дозивају се. Данило, касапин, врисне па зубима откида цијепку од лучева довратника на дућану, а муштерије му мезете печену цигерицу, смију се и пљешћу. И Мурат Бекташ, крај мангале, кост и кожа, непомичан и узет, прати је само очима.

— Е, бели је к'о од срче, види се да је џамџиско.

Слали су је у Сарајево, да учи школу. Кад се први пут видјела с Ледеником? Шта су говорили? Љубавници то и сами заборављају.

Он је њој писао „звјездо моја,“ и молио је да удеси како да се виде ноћу „кад спава свијет и његова глупа љубопитљивост“. Она је одговарала: „што ме зовете звјездом, сунце моје?“ и поручивала: како њена љубав не зна за разлику између дана и ноћи. Он је слао шарене бонбоне, а она њему пресован цвијет. Он прошета испред њене куће а она не одмиче са прозора. Свијет запази и поче да говори.

Папо, шутљив, ситан јеврејин, вас у бради, вијећа са својом женом: шта да се ради, да не буде веће бруке. Хоће да је удају за рабина у Бијељину. Преко рођака воде преговоре о миразу. Међутим брука расте. Јевреји узаврели као пчеле. Рифкина браћа пријете. Чаршија говори. Дјевојку затварају. Нико их више не виђа заједно, али писма измјењују и виђају се сваки дан, иако издалека.

Бијаше прољеће. Послије кишна дана остане много водених пара у ваздуху. Дах отежа. Касаба посиви и збије се још јаче међу брда и шљивике. Само стабла озелене, оживе, рашире се и бљеште сваким листом на сунцу које се кратко јави предвече.

Леденик узме доглед и испне се на бријег поред моста а Рифка на подзиду у својој авлији. Дијели их ријека. Његова је страна већ у сјени, на њеној још за који час кишно сунце. Виори јој и покаткад бљесне црвена коса, бијела кецеља сја на сунцу.

Тек помрчина их растави. Тада она одлази у мрачну собу да гризе прсте, сједи на миндерлуку и гледа како се све јаче смркава. Чини јој се немогуће да је толика ноћ пред њом, он тако близу, а да се ништа неће догодити. Хоће да му пише али јој већ код ријечи „мили“ заигра под грлом, надимају се груди и дах се кида и дрхти. А мајка

обилази и грди је што бадава троши свијећу и гони је да легне.

У то доба Леденик, не знајући шта да чини с дугим вечерњим сатима, пише свом другу из ескадрона, барону Гези Дурнајсу.

„Драги Гезуле, писао сам ти о мојој новој служби, о чиновницима с којима сам присиљен да служим, о шумама по којима ми је суђено да се ломим. И опет понављам: одвећ сам тешко кажњен. Али, не бој се не очајавам још, иако нисам далеко од очаја.

И све оно што сам ти писао о овдашњим људима, урођеницима, није само први утисак него се потврђује из дана у дан. Ја живим међу дивљацима, прљавим и неуким. Ови људи не само што нису цивилизовани него се, по мом тврдом увјерењу, неће никад моћи цивилизовати, јер оно мало духа и разума што имају употребљавају управо зато да се отимају сваком покушају цивилизације. И они за које ми изгледа да у себи негдје носе нешто духа, тако су закопчани и седам пута закукуљени, да би само челиком могао из њих избити ту искру. Свакако, нама се не откривају.

И о нечистоћи, оскудици најнужнијег комфора, чамотињи и грубости која ме окружује, довољно сам ти писао. Ништа се не мијења ако не на горе.

Него и овдје ми се догађају необичне ствари. О том хоћу да ти пишем.

У овој дивљој и штурој средини имају двије ствари које ме тјеше и веселе.

Прво је велики римски мост на једанаест великих, прекрасно сведених лукова. У овом дивљем крају, међу мршавом стоком и тупим људима, он је као залутао, осамљен изасланик неког далеког, свјетлијег свијета. Много предвече, кад се не може на сокак од прашине и балеге, кад ми постане јасно све што сам изгубио и што ме окружује, ја

одмарам очи на тим огромним луковима и дивно срезаним саставима.

Друга необична ствар је, ти већ погађаш, жена, т. ј. дјевојчица. Заправо је и она туђинка као и мост. У једног овдашњег трговчића, шпањолског јеврејина, има кћи у седамнаестој години. Коса јој је загасито црвена и семитски бујна, кожа зачудо чиста и танка а очи смеђе, готово тамне. Сјећаш се капетанице фон Грајзинг? мало потсјећа на њу, само што је за двадесет година млађа, сто пута љепша и хиљаду пута невинија. Кратко: залогај за богове. Међу овдашњим немогућим и готово невидљивим женама, ова млада Шпањолка ми је једина нада и утјеха. Учила је школу. Заљубљена је, изгледа, у мене, али то овдје није никако довољно да се до жене дође. Никад је не пуштају саму. Видимо се на улици. Измијенимо неколико ријечи (од саме забуне она једва и говори) и већ нас сви гледају као чудовишта. Кад прођем испред њене куће, чујем како јој мајка љутито затвара капке на прозорима. Дописујемо се и то је засад све. Да можеш да читаш та писма! Дестилована невиност. Међутим мој писар, овдашњи човјек, који ми носи и доноси писма, каже да се у варошици превише говори о том и да су јевреји, који су врло фанатични, огорчени на мене, да фамилија настоји да што прије уда малу. Па ђаво с њима, нека је удају! Нестаће ових писама која ме и дирну и насмију, и малог црвенокосог створења, и додира руку и игре очију. Остаће ми онда само овај мост складних линија. То је сигурно.

Ето, сад видиш какво сам сентиметално магаре постао у овој пустињи. И шта ће још бити од мене!

Еј, Геза, неваљали Гезуле, пиши ми често и много, да бар мало од тамошњег сјаја допре и до мене.“

Кад отпоче љето, учесташе поруке из Бијељине и у Бијељину. Поче спремање у Папиној кући.

Рифка се одлучи да попусти Леденику и да изиђе ноћу у башчу на састанак.

Најприје су говорили кроз ограду. Грчевито преплићу прсте. Цјеливају се дуго кроз тарабе, а на лицу им остају црвени ожиљци од пармака. Коначно, треће ноћи, Леденик прескочи високу ограду. Док се пењао она се противила и устрашено и све слабије викала:

— Не, не, не!...

Али кад он, онако с висока, слети у меку лијеху крај ње, изгуби му се обезнањена у наручју.

Сутра на ноћ опет: Леденик пада са ограде, раширене руке се склапају. А треће ноћи упада њен брат, мргодан и онизак младић, у гаћама и кошуљи, раздрљен. Леденик бјежи. Рифка пада у цвијеће. Брат пуца два пут у таму.

Сутра, Хајмо Романо предводи јеврејске прваке који траже, да се Леденик казни и уклони. Предстојник обећаје. Говори затим с Ледеником, тапше га по рамену.

— Либер фон Леденик, неизмјерно ми је жао што морам да кварим Вашу авантурицу с оном јеврејчицом. Отац је угледан грађанин. Јевреји пријете тужбом на владу. Мала, изгледа, у некој љубавној грозници. (Ђавољи човјече!) Курц унд гут: ваља да се уклоните, бар за неко вријеме. Послаћу Вас у комисију.

Леденик га увјерава како је цијела ствар незнатна, млади флирт, али кад је тако, уклониће се драге воље. Не могу да се начуде овом свијету „који од ничега прави љубавне трагедије“. Смију се дуго и громко закључују како све то не вриједи буке ни скандала. Праштају се срдечно.

Леденик одлази у шуму на Сетихово. Ту живи у бараци од брвана и пише пријатељу у Беч:

„Предраги Геза, има осам дана да сам у шуми. Да ти пишем како ми је, значило би издавати дупликат своје рођене биједе. Не ћу. Боље да ти одмах кажем: изгубио сам и малу јеврејку и онај лијепи мост.

Скандал се догодио. Нека ђаво носи све јевреје овога свијета! Заједно с овом лудом земљом! Оговарања, па тужбе код предстојника, разговори и љубав кроз ограду (можеш ли ме замислити у тој пози?) па коначно, једне ноћи, њен брат с револвером. Предстојник ме замолио да се ради угледа власти и своје сопствене сигурности одречем тога флирта, да преузмем посао овдје у шуми, док се ствар не смири у оној смрдљивој варошици. Какав је ово народ!

Овдје ми не преостаје друго него да купам сељакиње, па још увијек све личи на скотолоштво. Малу јеврејку ће међутим да удају, угојиће се и имаће шесторо младих. Бог с њом!

Овде ћу морати остати све до јесени. Можда дотле израдим премештај у Сарајево. Под мојим надзором премјерају и биљеже ове проклете шуме. Нека ме ђаво однесе, ако ишта разумијем од тог посла! Пиши ми, да потпуно не подивљам.“

Међутим Рифка логом лежи.

И кроз притворене капке и дебеле завјесе још се наслућује да напољу трепти јара. У соби је она тешка хладовина приземних просторија са дебелим зидовима и жељезним капцима, и глува тишина собѝ пренатрпаних простирком, хаљинама, увијек окађених и опрашених, да више личе на олтаре него на станове за живе људе. Ту се губи корак, нити глас може дуго да живи међу толиким тканинама: све се души и смирује.

Само кад се, на душеку уврх собе, тргне Рифка и грчевитим покретом збаца чаршав, онда бјеласне њена кожа, бок и раме, и прокине полумрак, а из сјене више ње одвоји се циганка Хата и брзо је покрива, па се опет губи у сјенци.

Од оне ноћи Рифка стварно и не долази себи. Види шта се око ње ради, чује доктора, учитељицу и мајку, разабире, како јој говоре, и сама рекне понеку ријеч, али све то као у сну.

Нити мисли више да Леденику прокраде писмо, ни да се правда пред својима. То је могло бити

некад. Сад је једина стварност грч који се јавља сваких десетак минута: најприје као неподносиво голицање у листовима, па онда савије и укочи ноге у кољенима, затресе груди и стеже грло. А кад тај попусти, с дрхатом очекује наредни, који је толико неминован, да се грчи и трза већ од мисли на њега.

Никако да се сјети љубави. Само Леденик, у бијелим панталонама, непрестано бјежи преко ограде. А послје тога нема ништа до грч и овај мрак у ком дажди неразумљива срамота на њу. Само да више не пада кроз тај мрачан и узак простор, да се заустави! Покушава да се дигне али Хата, која бди више ње, увијек је враћа на постељу. И понавља се падање у дубину без дна, и грч.

Једне ноћи, пред свитање, чује како неко од браће излази из куће и не закључава врата. Сачека мало па се онда диже. Хату бијаше преварио сан. Она отпуза преко собе. Двапут паде прелазећи кућу. Остави за собом широм отворена врата. Придржавала се авлинског зида, а онда се отрже и потрча низ стрму улицу.

На пијаци паде поновно. Иде оштар источни вјетар и сноси прашину и дневне отпатке све на једну страну. Дијели се дан од ноћи.

Диже се, окрвављених руку и дланова, и пође крај Великог Хана, низ басамаче који воде Дрини. Падала је на кољена, придржавала се и опет отискивала. Са посљедњег басамаче се баца у воду. Око ње се рашири кошуља. Један час остаде непомична, а онда је ријека узе на матицу и понесе.

Иако је било тек свитање, са врх чаршије су је видјели опћински метлар Лискић и, идиот, хамалин Хубо. Како се дућани отварају, они иду редом кроз чаршију и причају да су видјели полунагу Рифку гдје некуд протрча.

— Белћим је капетан озидо ноћас!

— Озидо, богме, ев' овакооо... удара Хубо дланом о длан, поиграва на једној нози. Дућаниције пуцкетају језиком, смију се.

Али се убрзо сазнаде да је дјевојке нестало. А сутрадан нађоше леш у једној затоци, међу кладама. Рибе је бјеху начеле.

Јевреји се растркаше као мрави. Брзо изиђе комисија и обави преглед. Сахранише је одмах, предвече, у дну јеврејског гробља, крај саме цесте. Све су радили хитно и шутке.

Љето је тада било тек у половини, а суша већ отпочела.

Видјеле су се поворке Турака како иду око Дрине са хоћом на дову, не би ли киша пала. Уз бријег се пење поп а за њим старице и сељаци, обливени знојем, иду на гробље и чине молепствија. Воштане свјећице им се савијају и топе прије него догоре. Нит има вјетра, нити је сјенка хладна. По бреговима се упаљују шуме: на хоризонту им се види дим, црн при дну а бјеличаст при врху гдје се спаја с небом. А над свима убијељело небо као врео сач.

Напале мухе и комарци. Заударају касапнице, јарци и канали. Стока риче по стајама, а не могу да је испусте, јер нити може да мирује од обадова, нити има шта да пасе на сагорелим брежуљцима. Људи дахћу по ћепенцима и магазима: нити има пазара нит им мухе дају да спавају. Непомични и раздрљени, дрхте у тромој раздражљивости и искаљују зловољу на жене и шегрте, псовком и шамарима.

Обје ријеке се сасушиле и дошле уске и још зеленије. По ваздан им се чује шум над уснулом Касабом.

Вртљари на Околиштима престали да залијевају башче и бостане. Вријежа се суши и коврча, воћка опада, помодрела.

Ту, једне вечери Милан Гласинчанин сазва комшије и повјери им како му је онај Петар што се доселио из Маџарске казао, да киша неће пасти док год се утопљеница не баца опет у Дрину или бар док јој се у гроб не салије седам каблова воде.

Дуго су вијећали. Испод њих се на стрмини бјеласало камење у јеврејском гробљу. Пушили су и разговарали, чекајући да добро заноћа. Кад се погасише свијетла у Касаби испод њих, искупише се, сваки са својим момком, изнесоше чаброве на сохама и одоше на Бекташеве чесме. Утањила вода је, ромонећи, полако пунила чаброве, а људи су сједјели крај њих, отимајући се дријему: у мраку су им се разгарале цигаре.

Напунише све судове и упртише сохе на рамена. Чаброви су се клатили и запљускивали их водом по босим ногама.

Кад стигоше на гробље, један откопа трнокопом земљу, са стране, испод великог камена, и почеше салијевати воду. Сагорела, прхка земља је најприје упијала, али кад салише и пети чабар земља се засити, и вода поче да се повраћа из гроба и ствара локву унаоколо. Поче да их хвата страх. У хитњи салише и она два и разбјегоше се кућама. Сваки је отресао блато с ногу. Нико није ништа говорио.

Сутра у рано јутро изиђе гробар и кад видје изровану и још влажну земљу око гробног камена, опсова нешто и дозва Станишу, цестара, који је пролазио, с лопатом и трнокопом на рамену. Повратише земљу, збише и утабанаше добро ногама, па онда сједоше, наслањајући се леђима на Рифкин камен који је био још хладан од ноћи. Извадише кесе и савијају споро. Запалише.

— То је будалаштина: залијевати гробове. Није то до мртвих, него божије давање. Суша, па то ти је.

— Ја шта је него будалаштина, ама за невољу је свијету. Да знам да ће шта помоћи, залијево бих и ја и раскопао све што је гробова око Касабе. Ено у мене кукуруз, још није ни из земље и већ сагорје, а сјеме сам узео у Павла на дуг...

И, пушећи, пљуцкајући и погледајући у небо, наставише још час-два разговор о суши.

— — — — —

Па ипак киша не удари. Људи спавају пред кућама, на трави, али земља неће више ни ноћу да се хлади. Жене се онесвјешћују док пређу преко њиве, дјечи удара сваки час крв на нос. У свачијим очима Касаба, црвена, поиграва од жеге.

Милан Гласинчанин, који је предводио оне што су залијевали Рифкин гроб, не може да спава. Закључао врата и не смије да отвори прозоре. Презнаја се у спарној соби па одједном опет хладни слушајући увијек како пресићен гроб бљује воду и клокоће. Скаче и подупире сохом врата. На зиду шкиљи лампа. Око зачађела стакла јој облијеће жућкаста лептирица. Куда је ушла, вјештица? Да није ово боса, мокра јеврејка? Лови је, али је уздрхтао и прсти му крупни и тврди од рада, па му се измиче. Све више млата рукама, скаче за њом. Преврну лампу, прите цилиндар, фитиљ угасну. Избезуми се кад остаде у мраку. Звјерајући повуче се у кут, напипа сјекиру. Ту чучи, расколачених очију, ослушкује да ли се шта чује из мрака, дрхти и прислања лице уз хладно гвожђе.

У Папиној кући све мирно и затворено. Купају се у зноју и гуше сузама, а све се једно пред другим претвара да спава.

На Сетихову Леденик пише свом пријатељу: „Убићу се, Гезуле, убићу се сигурно. Кад бих могао до јесени да издржим овај огњени, прљави Сибир, све би било добро, али се бојим да нећу моћи...”

Лежи по ваздан у сјени, брани се ораховим лишћем од комараца. Око њега свуда високи борови, прави као леденице, са сваког се циједи смола у обилним, крупним капима. Драже га цврчци што неће ваздан да умукну, дражи га отегнуто сељачко пјевање што се сваки час јавља с пландишта:

Жедан воде, жедан воде,

Жељан дјевојака.

Предвече се јави вивак: уу, уу, уу. Као да сазива мракове. Ноћу штекће лисица и узрујају се пси. Никад мира. Само зној и смола и непрестан тлак на умртвљен мозак.

Никад се није запамтила толика суша. Много се свијета побоље. Осим Милана Гласинчанина помахниташе још двојица Турака; опремише их у Сарајево. Нит би сијена, ни отаве, жито издаде посве. Краве и козе засушише. Свијет се већ забрину за зиму.

Тек под сами крај љета врелина се избјешње и леже. Удари студен вјетар и бурна киша. Указа се дубоко небо, и крупне звијезде ноћу. Уједначише се дани у мирној јесењој свјетлости. Опаса се и обу чаршија. Трговци се кренуше на пут, прекупци по селима. Свак се обазире за житом и сијеном. Весео је ко продаје а мрк ко купује.

Папо, џамџија, жени двојицу синова одједном. Једна снаха из Сарајева, друга из Рогатице; богате обје. У авлији му деф бије, кућа се пролама од сватова.

Леденик коначно успио да буде премјештен у Сарајево. Сиђе са Сетихова, омршавио, опаљен, и тек код предстојника сазнаде све о Рифкиној смрти.

— *Armes Wesen!*¹

Попушише по цигарету. Предстојник му још једном честита на авансману, на Сарајеву, добром друштву, државној згради са купатилом, а он отпутова сутра у рано јутро, још увијек малко погружен од мисли на јеврејку.

Те јесени дорасла кћи у Перка опанчара. Још љетос црнпураста, чупава, око уста са траговима од петровача јабука, сад одједном побијеље, утањи се и преломи у пасу, па кад пролази кроз чаршију помјештају се и довикују дућанџије с обје стране.

¹ Бедница!

Сврх чаршије отпочне Вејсил Арнаутин који пече кадаиф за рамазан. Удари руком по врелој тепсији и подвикне:

— Ево га врууућ...

а одзива се дућан за дућаном:

— Охохооо...

Данило касапин подврисне и откида зубима лучку од оглодана довратника, а муштеријама стаје цигерица у грлу од смијеха. Мала притиште руком груди да јој се не тресу, уситни, забрза, па се подбија на калдрму и црвени.

НОЋ У АЛХАМБРИ.

О нашем покушају да радимо с румунским петролејом и нашем путу у Букурешт не би имало шта да се прича (то је управо једна брука наша), да нисам том приликом поновно срео свог старог друга Николу Крилетића и провео с њим једну бурну ноћ, која је и опет једном у полициске рапорте иностранства унијела неколико наших имена.

На путу од Темишвара према Букурешту се осула пруга, па смо морали мијењати воз и сами преносити пртљаг. Тако смо, умјесто у подне, стигли тек пред вече у Букурешт.

Нема града у који се веселије улази. Улице пуне свијета, јарко освијетљених дућана, кочија и аутомобила. Као свагдје на свијету и овдје се кочијаши довикују и грде. Али су то све неки крупни и весели људи у сомотским кафтанима и високим шубарама, па све раде као у шали.

— Лијево! Куд си заћорио?

— Држ' лијево!

— Лијеееево, тикване!

Све иде некако радосно и лако.

Али како смо весело и с много наде ушли у варош, тако смо већ сутрадан у подне отпутовали, неиспавани и огорчени, необављена посла.

То вече су, у хотелу, до иза девет сати трајала узбуђена објашњавања с посредницима и срдити телефонски разговори са фирмом Симон и друг. Али помогло није ништа: посао је био упропаштен и пут узалудан.

Око десет сати изиђох с Антонеском. Елегантан, мршав, вјечито са моноклом у блиједом лицу. он је био зле среће посредник у овом послу. Во-

дио ме влажним улицама, пуним свијета и кола. Застасмо пред великом капијом на којој је био натпис састављен од сијалица: *Алхамбра*. Сиђосмо низ басамак од лажна мрамора. Остависмо капуте у гардероби и онда нас упарађен вратар уведе у салу.

Много свијетла. Наранчасте драперије. Неки вијенци од хартије и лишћа. Свуд наоколо ложе и нише, пресвучене зеленим плишем. Сједосмо за један мали столик за двоје, одмах до улаза. Однекуд се чује пљескање. Кад се сврши програм, сви ће овамо каже Антонеску. Мало помало придлазе и жене. Како која свршава своју тачку програма тако улази у салу, пјевуцкајући и гледајући у коју ложу да сједне. Дођоше црнци из џаз-банда. Жагор све живљи. Тада неко, управо виш моје главе, надвика све

— Оооооо!

Кад се окренух, виш мене стоји Никола Крилетић, насмијан и раширених руку. Хоћу да устанем, бацам сервиету, а он се сагиба и љуби ме најприје у лијеви па у десни образ.

— Здраво, здраво, здраво! Откуд ти овдје? С ким си то, болан?

— Друштво, послови, знаш...

— Остави ти то. Хајде 'вамо у моју ложу. Све су наши.

Води ме испод руке. У ложи за столом један човјек густих бркова и сплштене лобање (не разумјех му имена) и двије пјевачице у циганским костимима.

— Он је од Извозне Банке а оне су Рускиње. Наш свијет. Сједи. Дај чашу, момче. Е, здрав си и добро дошао. Откад се не видјесмо!

Прича ми гдје је све бивао одонда па се прекида, бије ме по плећима.

— Е, волим што сам те срео. Само си у за час дошо да радиш с овима. Знаш ли ти, да сам ја овамо дошао на два-три дана (дижемо неке секвестриране шлепове) па ево три мјесеца прошла

а ја једнако сједим у Букурешту. Дошао сам у сламнатом шеширу и бијелом одијелу а ево се по мало и Божић примиче. Све од надлештва до надлештва. Научио сам и румунски од невоље. Тако и овај (показа ми оног од Извозне Банке, огромног човјека са коврчастим брџима и отраг сплоштеном лобањом). Чамимо по министарствима и надлагујемо се с адвокатима а у вече по овим несретним кућама.

Сала се све више пуни. У ложу лијево од нас дођоше неки трговци, биограђани, Крилетић се с њима здрави и рукује преко ограда.

Наизмјенце свирају џаз-банд и румунски цигани. Неке жене с галерије бацају на нас конфете. Крилетић ми точи вино и тапше Рускињу до себе.

— Ово је сила од жене. То да видиш!

— Собачка! кори га она њежно.

Дозвах Антонеска у нашу ложу. Упознајем их и причам колик је био посао и како је смијешно и лудо ствар пропала. Крилетић ме прекида.

— Па кажем ја теби: све је ово лопов преиспољни!

И опет се с неким поздравља и уводи неке људе у ложу.

Кимиђикић, тешки трговац из тимочког округа. Неки младић из Кладова, висок, погнут, тамно жут у лицу. „Николић, лађар“, представља се и изговара неприродно снажно оно „лађар“. Очито туберкулозан, говори промукло и кашље.

Створи се опет вино на столу. Навраћају на час из оне треће ложе трговци, тројица увозника из Београда. Затим неки црвен и млад човјек с њемачким именом, заступник из Загреба. С њим неки кога зову конзул. Риђ, гојазан и подбуо. Једни кажу, да је био конзул, други, да је и сада али се не зна гдје. Долази један Рус, насмијан, у егзотичном костиму од црвена и модра атласа. Њему се Крилетић највише обрадова. То је Иван Павлович Тројицки, шеф и диригент ове трупе

Рускиња, члан бившег царског Позоришта, официр Дењикинове војске и т.д.

— Овај мртве да насмије. Деде му чашу!

У ложи десно од нас Рускиње дижу грају с оним од Извозне Банке (он је прешао к њима). Пијемо сви. Рус Тројицки предњачи. У десну ложу дођоше још неки људи. Један Француз, блиједа и разумна лица. Лијево му око од стакла и то му даје неки мучан и укочен израз. Један Нијемац из Ердеља, дебео, црвен, с великим наочарима, говори све језике. Обојица сензали.

Нисам ни опазио како се десило (као што човјек не зна кад заспе), тек видим да се све што сједи у ове наше три ложе опило, нагло и без икаква прелаза. Али сви ови остали људи у Алхамбри каода се одједном опише и занесоше.

Тако у свим таквим локалима има, по једном, двапут у години, нарочитих пијанки, које се разликују од оних што свако вече почињу у стално доба ноћи и које газда и келнери лукаво воде и хладнокрвно завршују око четири посље пола ноћи. Тада се све дјевојке изопијају, али истински, тако да газда изгуби сваку моћ над њима. И келнери се заразе општим весељем па некако боље служе и не мисле само на бакшиш. И свирачи се раздријемају, опију, подигну тон, и замрсе ноте. Таке се пијанке свршавају само изнурењем госта или посредовањем полиције. Ово је таква ноћ.

Оне три ложе наших каода загријаше и остале. У свим ложама смијех, пљесак, пјесма. Музике не свирају више наизмјенце него и циганска и џазбанд у исто вријеме. И још неко донио гитару и два марвенска звона. Бацају се колачи, наранџе, лепезе од папира. Под је вас прекривен конфетима, хартијама и цвијећем као ћилимом. Не разабиру се више ни ријечи ни мелодије. Само Крилетић покатак кад успије да надвиче све.

— Општеее... народно весељеее...!

Огроман, испео се још на столицу па стрчи изнад свих ложа, коса му знојна, раширио руке и једнако извикује као дунђер на сљемену.

— Општеее...

Па га опет надвиче урнебес шантана, само му се по изразу лица види да нешто виче.

Ваздух пун дима и прашине, засићен задахом пића, воћа и мириса. Све потсјећа на вечеру поред освијетљеног слапа. Али покаткад се прокине и та хука, да се замијени још већом и оштријом а сваки се такав догађај врти око Крилетића као вир.

Силази бучно са столице, иде поред наше три ложе, удара снажно дланом у диреке од преграда и извикује

— Ес, Ха, Ес.

И пошто је окрстио ложе, узима јеловник и винску карту у тврдим корицама и баца на сто средње ложе.

— Ово нам је Устав а ја сам вам Министар Предсједник, па да га видим ко смије да не пије.

Сви вичу и упадају у ријеч.

— Шта сам ја? пита наметљиво онај туберкулозни младић из Кладова.

— Ти си Министар Народног Здравља.

— Шта ћемо с овим Румунима и Швабама?

— Они су националне мањине. Имају своја права.

— Даћу им ја права по крстима, виче Крилетић.

— А Руси представљају избјеглице.

— Ред хоћу, командује Крилетић, сад ова држава да испије екс!

— Екс! Екс! Екс!

Све три ложе пију.

Поред Крилетића сјео Никола Бокановић, житни агент. Гојан, немирних очију и црне сјајне косе као у патка. Сваки час се диже и хоће да говори. Сваки пут о нечем другом. Али га Крилетић ућутка и присили да сједне.

Један од трговаца зове двије флаше шампањца. Родио ми се, каже, јуче син. Показује депешу. Бокановић се одмах диже.

— Господо! Стари је обичај у нас, Срба... Нисам мислио данас да говорим али морам, јер се овом нашем другу, господину, догодило нешто.

— Сједи! вуче га Крилетић за капут, да му вино запљускује преко чаше.

— Не, не, стари је обичај, молим вас. И ја, господо, ако и не водем морам да почнем од себе. Кад сам се наине ја родио, а то јо било октомбра месеца, осамнаестог, године хиљаду осам сто осамдесет и шесте... Дакле октомбра месеца.

— Опет он *октѳомбра!* прекида га Крилетић. Граја која настаје присили Бокановића да опет сједне. Али Руси се завадили између се. Павел Иванович се опио. (Такав ти је он, тумачи с неком њежношћу Крилетић, да га удариш винском мјешином, опио би се, сиромах). Евгенија плаче. Павел Иванович, који ју је увриједио, тјеша је.

— Не кажем ја да Ви лажете, мила моја, али нуковник није био, и готово!

— Био је, Павел Иванович. Ви сами знате да је био.

— Да, био је капетан, и живили сте с њим. Квит!

Евгенија нато пада по столу и рида у сав глас. Крилетић шири руке.

— Е, што су ови Руси фантазије, брате!

Коначно се и то смирује. Евгенија пије, смјеша се и још покаткад јеца.

Одједном онај од Извозне Банке, са сплоштенном лобањом, издигао да пјева. Заклопио очи, па лелече и завија нешто без краја отегнуто и страховито. Узалуд га Крилетић ногом опомиње. Коначно му прилази с леђа и шапће.

— Слушај, бато, немој да се брукаш.

— Што се брукам? виче он.

— Па тако, брате, брукаш се.

Престаје да пјева и послвије цијело вријеме ћути поднимљен.

Међутим Кимиђикић игра. Онако угојен, однекуд вас масан, у сивом јевтином одијелу, необри-

јан, он излази насред сале и почиње сам да игра. Парови се склањају и остављају га сама. Цигани отпочињу неку румуњску игру.

Он најприје опрезно шири руке, као дјевојчице кад воду газе, и онда почиње цијелим тијелом да се нише и све брже и ситније да бије ногама о паркет. Спадају му панталоне и диже се прслук па му се види кошуља и бугарске гаће, зборане на учкур, и масан кајиш. Лице му жуто са прчастим носом, усјеченим по средини, бркови танки и не расту испод носа никако, него тек подаље, по странама.

Али што више игра, лице му, иначе ружно и смијешно, све више добива неки заносан израз. Кроз смијешак и стиснуте, жмиркаве веђе пробија нешто неочекивано мило и врагољасто. Глас му промукао, танак, заједно с цијелим тијелом у једном једином ритму.

— Диги-даг, диги-даг, даг-диги, диги-даг!

Тај ритам прелази и на околину. Цигани удешавају тон по њему. Жене из ложа бију у дланове.

Крилетић се сагиње и говори ми на уво, мирно, потпуно тријезно неким пословним гласом.

— Е, видиш, то му је к'о нека страст. По ваздан набија обруч на Букурешт, кукуруз и зоб на шлепове, с милионима ради, али чим падне ноћ а он овако, мора да ђипа и прави будалу од себе. То је, видиш, што му је деда мечке водо, па крв. А има ћерке велике, иду у гимназију.

Опет код Рускиња свађа. Надвикаше све. Њих двије скочиле на оног Француза што је био у Русији и има стаклено око. Циче обје у један глас, да је бољшевик, да је рекао да пљује на еванђеље, и гоне га из ложе. Француз се брани. Крилетић одмах прелази у њихову ложу. Павел Иванович треба да буде свједок, али он не може. Само се блажено смијеши и одмахује руком.

— Ништа ја, лијепи моји, не знам. Та зар не видите да сам пијан као...

На то се Крилетић сагиње, диже Француза за оба рамена и избацује га напоље. Као по договору,

дочекују га многе неке руке и вуку даље. Још с врата се чује како се брани и виче нешто о „сва четири еванђеља“. Крилетић, смркнут, гледа за њим.

— Не трпим филозофије, разумијеш.

Али се одмах смирује, сједа код нас и пјева. Сви га слушају. Жене га удивљено гледају. Прилази му једна крупна маџарица. Он јој говори нешто маџарски, па јој онда раширеним рукама мјери ширину бокова и пријети главом.

— Е јадна ти мајка! Каква је домаћица могла бити од тебе.

Жена му од смијеха пада у крило.

Тако се једно вријеме бијаше све смирило. Музика, гласови, чаше и топот играча, све се стапа у топал и једноличан хук забаве. Али одједном музике као да нестаде, играчи стадоше као слеђени у покрету, Све се очи раширише и упријеше у ложу лијево од нас — то је вриснуо онај од Извозне Банке. Сирово, реско. Нешто између њиске ждрепца и рике магарца бјеше тај врисак и тако снажан, да је надвикао све, омео музику, зауставио играче, уплашио жене и збунио келнере.

После тајца и запрепаштености настаде одмах општи смијех. Црнци показаше зубе и наставише још јаче да бију у своје бубњеве и тасове. Људи међу монокл, да виде тога човека који је вриснуо. Највише се интересују жене. Само он сам сједи непомичан, поднимљен, колута очима које су почеле да кржаве. Та његова непомична озбиљност нагони још више на смијех. Али нешто необично као да остаде у ваздуху од тог вриска.

У нас се служи коњак и сода бикарбона. Па опет однекуд вино.

— Екс! Екс!

Неки се већ загрцавају и вино им удара на нос и тече низ прслук, али више свих стоји Крилетић, неумољив, са испражњеном чашом у руци.

— Екс! Какав си ми ти поданик! Екс!

И опет цијела Алхамбра пије и пјева у један глас. Цигани се раздијелили по ложама. Неки смијешан

човјек из публике сјео међу црнце па бије маљицама по столици, по пуним и празним флашама.

Крилетић се раширио, запрема пола ложе. На сваком кољену му сједи по једна жена. Огрлиле су га једном руком а другу шире у страну и тако све троје заједно изгледају као неко индијско божанство са много руку, гримаса. Обје жене пјевају из свега грла, свака своју пјесму, једна руски а друга маџарски. И Крилетић мора да нешто пјева, јер му се из ознојена и насмијана лица бјеласају зуби, а испод свега хаоса гласова се сваки час разабире његов дубок и пријатан бас.

Изиђох на час. У ходницима студено и полутамно. На столицама куњају гардеробиерке. Мукло и једнолично допире хук и шум, као од слапа у даљини. Језа, и осјећај да сад негдје мора да свиће.

А кад се вратих у салу, видим: ситуација се некако измијенила. Кроз дим и прашину назирем, да се око наше средње ложе искупили келнери; видим међу њима ћелавог газду. Чујем испремијешане француске и румуњске ријечи. Коначно видим Крилетића. Без жена. Наслонио главу на длан десне руке а лијевом одмахује. На лицу му увријеђен израз. Очни капци ниско спуштени.

Сви говоре али их Крилетић све прекида и једнако понавља.

— Зар мени воду за вино? Мени!

Газда, учтиво савијен над њим, настоји да га умири и нешто увјери али му Крилетић не да да говори.

Rien!... Rien!... L'eau naturelle!

Све дотле су се у другим ложама још увијек смијали и разговарали, поједини парови играли и музике свирале, али тада Крилетић удари песницом у астал и ђипи у вис. Газда одскочи од њега међу келнере. Зазвечаше карафе и чаше. То као да је био сигнал.

— Удри, адешу! викну онај од Извозне Банке, из лијеве ложе.

Келнери полетјеше на Крилетића, али он диже мраморну плочу са стола и сручи је, са свим што је било на њој, међу њих.

Стаде вриска жена и опште бјежање. У тај мах неко угаси сва свјетла одједном. У тами настаде још већа гужва и граја. Сваки час неко јаукне или неко падне на бубањ или који други инструменат. Још увијек се чује газдин глас

— Domnilor! va rog, domnilor!¹

Преграда између наших ложа шкрину и прашта па се стропошта у општој буци и јаукању.

— Удри, побратиме, ево мене! довикује онај од Извозне Банке.

— Шта је ово? Шта хоћете ви? виче неко.

— Скандал хоћу, одговара Крилетић однекуд сасред сале.

А онај од Извозне Банке бије у мраку кога стигне и само псује Саваота. Сваки час нешто преврну или разбију с тутњем и звекетом. Између тога се разабиру само поједини гласови. Један од наших однекуд из мрака понавља непрестано:

— Колега, али колега, молим вас. Нема то смисла.

А напољу неко румунски, упорно и узалудно, дозива полицију.

¹ Господо! Молим вас, господо!

РЕЧНИК ТУРСКИХ РЕЧИ И ПРОВИНЦИАЛИЗАМА*

А

Ага — угледнији муслиман, господин
адеш — брат
акшам — вечерња молитва иза заласка сунца
алах — бог
алвај̄ — приземље
аман — јао!
аферим — браво!
ахмедија — бео овој око феса, који носе хоџе
ашчиница — гостиона

Б

Бајрам — муслимански празник
балија — простак; увредљив назив за Турке
белћим — можда, ваљда
безбели — наравно, заиста
бисмилах — помози Боже!
бошча — покривач, рубац
буцак — кут
бујрулдија — наређење

В

Валахи — бога ми!
валија — царски намесник

Г

Газија — јунак

Д

Деф — музички инструменат, тамбурин
диван — двор
дова — молитва
дунђер — тесар, дрводелац

Е

Ефендија — господин, одличник
ешкуна — тако је!

З

Замандалиш̄и — затворити врата мандалом
зай̄шија — жандарм, полицај
зембиљ — плетена од сламе торба
зиндан — тамница
зурна — свирала, флаута

И

Илам — тужба
имам — главар, свештеник
ићиндија — поподневна молитва

Ј

Јација — ноћна молитва
јечерма — женски кратак горњи хаљетак; јелек
јорган — покривач

* Значење турских речи је наведено у оном, често погрешном, смислу у ком се у Босни употребљава.

К

- Кадаиф* — слатко јело од теста
кадија — судија
калем — турска писаљка од трске
канџарско јаје — утег од олова на кантару
каџак — поклопац
каракол — стража
касаба — варошица
конакџија — онај који узима станове за војску (Quartiermeister)

М

- Мангал* — метална посуда за жеравицу
маскара — шала
махала — градска четврт, улица
мезе — слано јело, понајвише сир или месо, које се узима уз пиће
мемљив — влажан
мераја — равница
месџве — лака обућа од коже
меџериз — насип, шанац
мехџема — судница
меџлис — веће, одбор
мудериз — управник верских школа
мујезин — онај који са мунаре дозива вернике на молитву
муџар — старешина једне градске четврти
мула — господин судац
мусафирхана — гостинска соба
муџеселим — државни чиновник
мушебак — дрвена мрежа на прозорима муслиманских кућа
мушема — воштано платно

Н

- Налеџ* — проклет!
нанула — дрвена обућа
наџив — говорништво
наџак — оружје налик на секиру

О

- Ордија* — војска
оџак — огњиште, пећ у којој се кафа куха
оџаклија — овде у пренесеном смислу: човек из добре куће, поседник

П

- Памуклија* — одећа постављена памуком
паџав — поп, свештеник
пармак — даска из ограде
пексин — поган, нечист
пешкун — мали столић
пилав — јело од пиринча
пусаџ — оружје

Р

- Раф* — полица
рамазан — муслимански пост
рсуз — лопов, безобразник

С

- Салаваџ* — молитва пред зору
сарук — капа са омотаним шалом
саџрица — чорба од брашна
сарфаџ — граматика
сарош — пијаница
сеуз — момак, слуга
сејмен — војник из везирове пратње
сикџер — марш!
софџа — ђак
соха — дрвена мотка
сџа — стакло
сџуџа — дрвена посуда у којој се кафа туца

Т

- Тарих* — надгробни натпис
џеменах — поздрав (тур. те-мени итмек)

Ћ

Ћафир — неверник
Ћемер — појас са кесама за
 новац
Ћејенак — предњи део дућана
Ћехаја — заменик везиров

У

Ујурсуз — несрећник
учкур — врпца

Ф

Ферман — царска наредба
фејшва — пресуда највише вер-
 ске власти

Х

Хасура — поњава плетена од
 рогоза
хоџа — муслим. свештеник

Ч

чајма — плетер у згради

Џ

Џаба — бесплатно, узалуд
џамџиски — стакларски, од
 џамџија — стаклар
џебана — муниција
џемадан — мушко горње оде-
 ло, прсник
џенабей — сметењак
џубе — дугачак огртач
хулус — порез на богоштовне
 чине

Ш

Шенлучији — веселити се
шех — проповедник, калуђер
 (муслим.)
шиљше — низак и широк јас-
 тук на ком се седи

САДРЖАЈ:

—:—

У мусафирхани	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
У зиндану	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18
Ђоркан и Швабица	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26
За логоровања	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40
Мустафа Маџар	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	53
Дан у Риму	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	70
Рзавски брегови	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	78
Љубав у касаби	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	91
Ноћ у Алхамбри	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	104
Речник турских речи и провинциализама	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	115

